

ארץ הקדם

ממע

מאת אפרים ניימארק

קדא יקר! ידעתי כי בראותך בראש המאמר את הרשום עליו, ארץ הקדם יתקך לבך לחדור אל הארץ הזאת פנימה לחקור את עקבות בני קדם הראשונים ולראות את שרידי מעשיהם וחכמתם, יען תחשבני לחוקר קדמוניות או למגלה צפונות; אכן אם כה תחשוב תשנה בשפטך, כי אינני חוקר קדמוניות ולא צופה נסתרות. אך את אשר ראו עיני אתן לפני הקוראים, למען ידעו משפט הארץ ואנשיה ומשפט אחינו שמה. עת אנהגך למען טורפי מרף למקום מארבים בדרך, אביאך דרך המקומות אשר שמם לא יפלא בעיניך, כי זכרם בא גם בכתבי קרשני, ולפעמים לא רחוקות נחזה כי ידובר בם בכתבי העתים. אך דברי עליהם יהיו מעטים, כי לא אציג בזה רק את אשר אדמה כי נעלם הוא עד כה מאת הקוראים. שמות המקומות והמשפחות במאמרי זה כתבתי בסדר אחינו הספרדים שמה, המתאים עם כתיבת הערביים והפרסים תושבי המקומות אשר גם אותיותיהם ישאו בר בבר עם האותיות העבריות. האות ג' אשר קו נמיו עליה מלמעלה כזה: ג', הברתו דושע (αἰσ) ברוססית). האות צ' הברתו כמו ס' דגושה בחזק. מנכברי עיר ועיר כתבתי בשמותם אשר יוכל הקורא לשלוח אליהם מכתבים ע"י בית הדואר על שמם המבואר.

על כר נרחב מכוסה בידקרק דשא — אשר הרי גליל העליון יגבילוהו מימין — שכבתי כלילה הפוש ברעיוני לבבי, ורוח מבינתי נשאתני, ותעביר לפני חיוניות שונים. על פני כל הכבר השלך הם, ורק קול התקרים אשר ישיתו חד את אחד הפריע לפעמים את המנוחה. שמי תכלת פרושים כאוהל ממעל לראשי הסובב עלי כנגלל, ושמויות עיני מאנו הסגר. שעות אחדות התהפכתי על משכבי ומנוחה לא מצאתי, ואתחזק ואקום על רגלי לשאוף רוח, ואצער צעדי מספר — והגני עומד על שפת הירדן ימה, ואשא עיני צפונה וארא והנה מגדרי יאור מים; כה שם היאור הזה? שאלתי את התקיר. שמו בבר אל חולתי ענני, המה מי מרום. רגעים אחדים לקחתי עמו דברים, עד אשר קצף ויקרא: שוב שכב! הלא עוד בבוקר נשים לדרך פעמינו, ועתה עת לנוח. ק הדבר! אמרתי, ואשוב אל משכבי, אבל שנתי נגולה, ושעיפי בקרבי יסערו. בבוקר! עוד בבוקר הזה עלי לעזוב את הארץ — ארץ הצבי, עוד בבקר הזה עלי לעבור את צער-בני-יעקב (ג'סר בנאת יעקוב) אשר על הירדן ללכת אל ארץ ארם, הגני ידע את הבוקר הזה כי הגדו בוקר יום השמנה עשר לירח כסליו לשנת התרס"ד, אך מן חכם ידע את הבוקר אשר בו אשוב אראה את הרי ישראל? רעיונות כאלה לאליפים התרחצו בקרבי ויפריעו את מנוחתי... הידעת קורא יקר את הרגש אשר ירגש לב בן עמנו בעת עזבו את ערש ילדות עמו? תלא עם סופר מהיר והקציר לשון כל מליץ גשגב לתאר את הרגש הזה. אך זה! עוד כעס והנה אתא בוקר, ואנשי האורחה האיצו בי לאמר: נסעה ונלכה! את ידי נשאתי קדש, עיני דלו למרום, ואתפלל

ואמר: אנא! שמרני והצילני בדרך זו אלך, וחסדך לא ימוש מאתי עד שובי בשלום. וארכב על בהמתי ואסע ופני—צפונה? לא! עוד פני ימה. עוד הפעם שלחתי מבמי עיני על ארץ אבותינו. עוד הפעם נפלו שני אנלי דמעה מעפעפי עיני. היי שלום ארץ חסדה! המלים האלה התמלטו מכון פתחי פי; וכה נפרדתי מעל ארץ הצבי, כילד מבין ורועות אמו; ואתחזק ואסע צפונה. דרך שלשת ימים נסעתי עד בואי אל עיר מושב הראשונה אשר על גבול ארץ הקדש, לנכון תדע הקורא כי היא העיר

דמשק.

בפי תושביה תקרא, שאם. בעיר העתיקה הזאת ימצאו כחמשת אלפים בתים מאחינו אשר יחיו מעל ידיהם. ביניהם נמצאו עשירים מצוינים בעשרם וחכמתם וטוב לבם. אולם בשנים האחרונות האלה רבו ביניהם היוודים, כי גם שמה ירד הסמך פלאים. כן רבו שמה אלה אשר הוציאו את הונם לפני שלש עשרה שנים לקנות את שמירת הממשלה המקומית, וכעת יתנהגו בכבודות למצוא סרף לביתם. בתי כנסיות גדולים וקטנים כארבעים במספר בנים בח להלפיות. העתיק מכולם הוא, ביהכ"נ מהרח"ו. אכנס עתיק מכנו הוא בהכ"נ בכפר ג'ובר הרחוק מן העיר כחצי שעה. לפי המסורה נבנה בידי ר' אלעזר בן ערך במקום אשר שמה משה אליהו את אלישע לנביא תחתיו (אך לא נאמנו דברי האומרים אשר זאת היא, כי כנישתא דבי גובר הנזכרת בהלסור ועיין ברכות דף נ' ע"א. וכבר כתב הגאון חיד"א בשהצ [ערך ר' שמואל אבו חצירה] דכנישתא דבי גובר היא בערי בבל חו ברמשק). על יד שדה הקברות ליהודים שמה מקום שדה הקברות עתיק לקראים אשר ישבו בדמשק לפנים לדברת התושבים. מנכברי העיר ה' סי' מאיר ליסבינה ואחיו סי' משה ליסבונה, סי' יעקב כתנבולי ועוד. חכם-באשי שמה הרה"ג חכם ר' יצחק אבואלעפאי (כדי דברי על אודות המשרה הזאת הנהגת בתוגרמה אמרתי להעיר און אלה אשר יחשבו כי משרת פאשא נתונה על שכם החכמים בתוגרמה— כאשר ראיתי זה מקרוב באיזה מכתבי עתים היו"ל ברוסיא ואשכנז—ולזהודיעם כי לא צדקו בדעהם מסיבת אי-ידיעתם כתב ולשון תוגרמה. תוארי הכבוד בתוגרמה המה: אפנדי, ק"ק, פאשא 1). בתואר אפנדי יקרא כל אשר תדרך כף רגלו ציד אחד באיזה פקודה מפקודות המלך. סופר העיר וגובה המס ועוד, גם משל המחוז יקרא בתואר הזה. ולמעלה ממנו תואר, ביק" ולמעלה ממנו תואר פאשא אשר בו יתואר שר הפלך ואלה אשר ממנו ומעלה. התוארים האלה יבואו תמיד אחר שם העצם של נושאם, כמו איליאס אפנדי, אברהים ביק", עותמן פאשא. מן התוארים האלה נתן להרבנים בתוגרמה התואר אפנדי, וכה יקרא לראש רבני תוגרמה: חכם משה הלוי אפנדי, קאמקאם חכם באשי. אכן השם חכם-באשי בנק אחר הוא שלא מענן פאשא 2), כי לראש וקרקוד האדם יאמרו בתורכית, באש", ובפרסית, מר". על כן יקרא לראש סופרי הלשכה, באש באב"ב—ראש הסופרים. ומוה: אן באשי, יו באשי, בינק באשי—שר

- 1) גם התואר, באי" אשר כוראלו בפרסית עשיר ובו יתוארו כל העשירים בפרס, וניתוד נעטש רבים בתואר הזה בערי טבאלא—הוא אחד מתוארי הכבוד בתוגרמה.
- 2) ואם ישאל המחקרם הלא בערבית אין לוח פ, ובפרסית ד"מ לומר מהם יבטלו נחם, וא"כ באשי ופאשי שונים, — ע"ז לענה כי ישאל ויגידוהו, כי אין זה נוהג רק בערבית, אצל פארסית ופרסית ב' אחד ופ' אחד; וכי סלקא דעתך אשר שרי העשרות ומשנה המלך תואר אחד לנס? ע"כ באשי אחד ופאשא אחד.

עשר, שר מאה, שר אלף. והעתקתו האמתית, ראש עשר כו'. וכן יקרא לראש הצבא בתוגרמה שר אל עקבר—ראש בני הצבא, כי מבטאים משותפים לשלש השפות ערבית פרסית ותורכית. ומה חכם באשי—ראש החכמים. וקאימקאם חכם באשי העתקתו האמתית היא, ממלא מקום ראש החכמים. לא ח'ו לגרוע כבוד הרבנים באחי, אך למע נחפזר כמה שאין בנו ולמה יקיפום מכה'ע שאלות כתגורו של עכנאי. ההכל בסכת מה? בחשבם אותם לשרי מעלה המוכתרים בכתר פאשא. ולבר זאת אומרה כי בשנת תרמ"ד עת עלה אחד מאחינו בקושטא למעלת פאשא, או הדיעו מכה'ע כי ה' אליאם-פאשא הוא הראשון שזכה למדרגה זאת בתוגרמה, ומכאן שהחכמי-באשים מעולם לא זכו לגדולה זאת).

רבים המה בתי התורשת אשר ברמשק: לאריגת המשי אשר יובל משם למרחקים, לבגדי חפשי ולקלעי הלונות ופתחים ועוד, ולאריגת צמר אשר ילבושו הערבים ממנו בגדי-גשם, ולאריגת בגדי צמר עץ אשר נלבשם אנחנו כל תושבי תוגרמה, גם בתי מטה לצמר (אך חופי צמר העץ יובאו מוכנים מבריסאניא) ובתי צבע רבים אשר בהם יכנו את כל המינים האלה לפי הצבע הנדרש;— רבים מהם מקנת כסף אחינו. גם בין הפועלים העובדים בכתיים האלה ימצאו מאחינו לא מעט; כן ישנם מאחינו צורפי זהב וכסף היושבים בשוק הצורפים, גם חייטים לבגדי הצבא, לבד מחייטים וסנדלרים גלבים ועושי רקיעי פחים ומתקני שעות ועוד כנהוג. אחרי כל אלה יחשבו ה'צאראפים': חלפנים במספר רב, כי בתוגרמה אין שער קצוב למטבעות הממשלה, לאשר לא נרשם עליהם כל מספר—לא כמו באירופא שכל מטבע נושאת עליה תו מספר הסיגנים או הפרנקים, הקרייצר או ה'לורין אשר תשנה—רק על כל מטבע חרות שם הסולמאן המישל בעת הדיא ומקום ושנת העשותה, ולכל אחת מהנה שם מיוחד כמו: לירא זהב, מאג'די, ואהראוי, כישליק כסף, וכל אלה עולים ויורדים לפי סך ה'גרוש'—מטבע אשר לא היה ולא נברא ורק בדמיון יסודו ברוב ערי המדינה—אשר יתנו בעדם. והמטבעות אינן שומרות תמיד את היחס אשר ביניהן, רק אל הסוחרים נתכנו עלילות המטבעות. ברצותם ד'ם יחשבו את המאג'די לסך 4 ואהראוי, וברצותם—לסך 3/3 ואהראוי, גם הגרוש הדמיוני אין ערכו שווה בכל המקומות, ד'ם בירושלים תחשב המאג'די 23 גרוש ובתכרן—29 1/2 גרוש. גם לאוצר הממשלה לא יקובלו המטבעות בערך שזה בגל המדינה. בקונסטנטינופול וסביבותיה תחשב המאג'די באוצר הממשלה לסך 20 גרוש—גם בין הסוחרים שמה תחשב בכך הזה, גם ישנם שמה מטבעות קטנות בנות גרוש אחד כסף אשר בסוריא ועוד תחשבה 1 1/2 גרוש או 1 1/2 גרוש, ובכל זאת הוצה לפרום מאג'די עליו להפסיד 1 גרוש ולפעמים 2 גרוש—אכן בסוריא וארם תקובל המאג'די לאוצר הממשלה בכך 19 גרוש. מכל זה יבין הקורא כי יש שכר לפעולת החלפן או הצאראף. היודע להשתמש בהמון התמורות האלה לתועלתו. על כן נפגוש בערי תוגרמה שולחנים הרבה יתר מאשר במדינות אחרות, כן בעלי הון עצום אשר שית ושיג להם עם ערי התבל הגדולות עד החלפן הקפן אשר יאחו את מטבעותיו כידו ויצלצל בהן על מושבו מן הכוכר עד הערב בהחליפו אותן אחת אחת מידו הימנית אל השמאלית וכמנה אל הראשונה למען היימיע קל באוני העובר עליו. רוב הצאראפים האלה בדמשק כמה מאחינו; לבד מאלה אשר יטבו גבתי מרכולתם כל אחד באשר ביד לו.—בית ספר שמה לאחינו אשר יתנהל ע"י פקיד האליאנס הפאריזית, ורוב ילדי אחינו ידענו בבית הזה, מלבד בית ספר להמסיתים אשר ימצאו בו ילדי מספר בני קלי הרעת. ישיבות לתורה היו שם לפנים בכל אחד מבתי העשירים מחזיקיהם, אך כעת כשל עוזר ונפל עוזר, ועוד היום שם ישיבות לבתים האלה, כי גם לבית מלא ספרים

יקראו אחינו הספרדים בשם, ושיבה; רק ישיבה אחת ישנה שמה אשר עוד היום יבואו בה כעשרה חכמים מדי יום ביומו לעסוק בלמודם כשתי שעות ביום ושם הג' הנכבד סי' רפאל הלוי סתנבולי סבירתי יקרא עליה, כי הוא יתמוך את לומדיה באשר הוא יסר אותה בביתו אשר לפניו ברמשק, על כן לא יגרע עינו ממנה גם אחרי העתיקו את משכנו לבירות.

ארם צובה

ברמשק ילך הנוסע שנים עשר יום רוכב על הפרדה דרך חמת עד יגיע לארם צובה אשר תקרא כיום חלב (Aleppo). גם שמה ישכנו כחמשת אלפים יהודים. שם ישיבות לתורה בנאות על חלב. ביהכ"נ העתיק שמה הוא הביהכ"נ הגדול, וכשמו כן הוא כי בו שלשה בתי תפלה מלכר בתים קטנים רבים הנשענים אליו מסביב. באחד מכותלי הביהכ"נ קבועה אבן זיכרון על שם תבונה ושנת בנינה. רוב הכתב נמחק מרוב ימים, אכן עוד ניכרים התיבות, מר עלי מר נתן; ולדברת התושבים היה זיכרון עליה, שנת קמ"א לשטרות" (וכן כתב בעמ"ס, דבק מאח"). דבר מוזר יראו עיני האורה שמה, כי כבוא איש בחצר ביהכ"נ הזה יחזה נכחו את כותל הצפונימביהכ"נ—אשר פתח הבית בו—בגוי מכוכן מסודרים זה על זה אשר על מרגלותיהם זיכרונות שמות נודים נפש הקבורים בהם זה אצל זה בכל אחד מגרבי הכותל. אמנם עני הכותל יסתיר את אורך הכוכים האלה, ובפנים ביהכ"נ לא נודע מקומם, ולכן לא יראו רק הכתובות אשר בסדר אבני הכותל מחוצה לו. לפי המסורה היתה עת מצור אשר לא יכלו היהודים לצאת מקיר העיר וחוצה, ולכן נאלצו אז לקבור ככה את מתייהם. אמנם כן נפלא הדבר הזה הנעשה לפני שש מאות שנה בערך (כאשר תעידנה הכתובות), אך פליאה נשגבה מאת כי בפנות איש על יד ימינו יראה בית גדול ורחב ידים המשתרע מפתח ביהכ"נ עד כלות אורך כותל הצפוני ימה ושם קברות רבני העיר משנות דור ודור עד שנותינו אלה. אכן נודע הדבר כי תחילתו באונס וסופו ברצון. בכל יום הששי לפנות ערב יפתח הבית הזה, ובא שמה כל אשר ירבו לבו להדליק שמן לכבוד נפשות הרבנים נוחי עדן.—בעיר הזאת ישנה משפחה אחת אשר בשם, משפחת ב"ן תכונה, ובידה מגלת יוחסין מורע דוד המע"ה. בשנת תרמ"ג הדפיס אחד מבני המשפחה הזאת פירושו על שיר השירים אשר קראו בשם תפלה למשה (נדרס בליוורנו). שם הדפיס גם את מגלת היוחסין, וממנה נראה כי יתייחסו על זרע בושתנאי ראש גלות. המחבר הזה חכם משה דין מונה חמשה ושמנים דורות מדוד המלך עד אבי המחבר חכם אברהם דין, הספן זה שנות מספר בחצר ביהכ"נ בבית מעד להרבנים נ"ע. עוד שני בתי כנסיות עתיקים מזה היו שמה לפי המסורה, אך ברשעת מושל אכזר מלפנים נעשו בתי מסג' לישמעאלים. היהודים תושבי העיר המה מקודם מסתערבים (עיין שו"ת אבקת דוכל למתירי קארו), אך ישנה משפחה אחת הנקראת בשם פראנקוס, המה תבאים לגור שמה מספרד ועוד היום לשון היספאניולי לא סחר למו. המשפחה הזאת נכבדה בעיר על עשרה ועל נדבת לבה מעולם, ועל דגלה יחשבו בית פינצו ובית סאלוידה. מנכבי העדה ה' סי' משה פינצו ציד ממשלת אוסטריא ודנמרק ועוד ממשלה שלישית אשר לא אוכר בעת; ה' ישעיה אשכנזי, ה' דוד פרחי וה' שלמה פרחי. חכם-באשי לעניני הדת הרה"ג חכם ר' משה סוויד; חכם באשי לעניני הממשלה ה' חכם אברהם דוויך הכהן. שמה סודרים נכונים בעניני הצבור באופן מאד נעלה.

האדמה אשר יבוא שמה וישתה את מימי חלב בפעם הראשונה יצמו כבשר

אבעבעות בשנים ושלשה מקומות אשר לא במדרה תעלינה ארוכה ובמקומם ישאירו צלקת. בחלב נפגוש אנשים הרבה אשר עלה בגורלם כי נח האבעבעות על פניהם וישאירו אתריהם רושם, וזו אשר הצלקת הזאת עלתה בזקנם והעש בו קרחה קמנה. לפעמים יתמהמו האבעבעות לצמות שנה או שנתיים עד אשר יחשוב האדם כי נקה מהם, אמנם אחרי כן יבואו למלאות פקודתם, רק ילידי חלב לא יפתרו את פחד האבעבעות ואת צלקתם לא יראו. במיני המלאכות אשר יעסקו אחינו אשר בדמשק יקרו חלק גם היהודים בתלמים במספר לא מעט. גם נראה ביניהם אלה העוסקים בהכנת מיני החלצוה—אשר תעשה מתערובת נפת נמסה או דבש ענבים גם קמח חמה ותבלין ידועים, ואחרי אשר התקרר העיסה הזאת בשיעור ידוע או תחלק במאכלת לחלקים קטנים אשר ימכרו במשקל—גם בהכנת ממתקי נפת. — גם שמה בית ספר לחברת בליה אשר יתנוכו בו רבים מילדי אחינו.

אנמוכיא.

כשלשת ימים מחלב העיר יבוא הנוסע אל אנמוכיא (Antakie). בה כמאת וחמשים מאחינו. בדרך העולה משם לחלב נמצאים שרידי בנין עתיק אשר חר מצוק אחד מכותליו, ועליו חרותות כתובות בכתב יוונית. מהלך יום מעיר חלב יראה הנוסע את כיליו. בה כמאת מאחינו. יומים יסע משם עד יבוא אל עין-טב. בה כמאתים מאחינו, ולהם ביהכ"נ חדש בנין בטוב מעם בעזרת אחיהם ה-ז. י.ס. לצפון העיר ההיא מהלך יום אחד ימצאו כשלשים בתי יהודים בעיר מרעש. דרך יומים מעין-טב יגיע הנוסע אל באראג'יק אשר על נהר פרת; שמה מתי מספר מאחינו. משם ילכו אניות בנהר פרת אל העיר "א" אשר יאמר עליה כי זאת נהרדעא; שמה יהודים מעט מועד ומרבית תושביה המה קראים; גם בסביבות נציבין (ראה הלאה) ימצאו קראים רבים. בהיותו בבאראג'יק ראיתי את מימי נהר פרת והגם עוברים מאד ויספרו לי התושבים כי שבעת ימים מימיו זכים ושבעה ימים המה עכורים. משם יסע יומים עד יגיע אל

אור כשדים

אשר זה שמה לדברת ההושבים, וכעת תקרא: אורפא. שמה מעין מים המרהיב עין הרואה, ויצא והשקה את כל העיר. במקום מצאו בית מסג'ר גדול לישמעאלים, ולדבריהם הוא מקום כבשן האש אשר בו השלך אאע"ה. במעין הזה דגים רבים, ומהם אשר העלו עשבים על גבם מרוב ימים, כי התושבים היהודים והישמעאלים לא יצדו מהם, אך ישנם מן הגוצרים אשר יגורום במכמרותם בלילה עת לא תשורם עין. ננות ופרדסים מרהיבי עין בסביבות העיר הזאת אשר ישחו לדויה מממי המעין הזה, והיו עליהם רענגים. מאחינו שמה כשלש מאות. חכם באשי להם ה' חכם אהרן [?] מבני המשפחה המיוחסת אשר הוכרתי. נכבד האיש הזה בעיני כל התושבים לדתיהם, גם ציד הוא לממשלת פרס. מן הצבד לא ידעה כי עשיר הוא.

משם שני ימים עד סויריק. בה כחמשים בע"ב מאחינו, ולהם ביהכ"נ קמן הצושה לנפול, ואין בידם לכונן אתר תחתיו. היהודים תושבי העיר הזאת המה בלשנים חרתיים, כי תושבי הכפרים אשר סביבותיהם לא יבינו איש שפת רעהו, ולכן נאלצים המה היהודים לדבר עם כל אחד מהם בלשונו. כל איש יהודי תושב סויריק יודע

השפות: ערבית, תורכית, ארמנית, כורדית (שפת כורדיסטאן—ארץ אררט, ואם כי תרגם אונקלוס הרי אררט, סודי קרדו' בקוף, אמנם כל התושבים שם הגם כותבים כורדיסטאן בכף דגושה) ואוית. השפה הזאת האחרונה לא ארע מצאה ומצא שמה, אכן שמעתי סרברים בה; גם ימצא ביניהם מרביר עברית, 'ובכן יודעים המה שש שפות לוא אך ידעו קרוא וכתוב בהן. משם שני ימים עד דיארב כר. בעיר הגדולה הזאת ימצאו כמאתים מאחינו. ביניהם גם עשירים השוכבים על דיניהם. בערמתם הצליחו להמות את לב השר הצדיק מנמיפיווי ול לשלוח להם סך ארבעת אלפים פראנק לנכנן ביהכ"נ אשר לא יבוא להתפלל בו כ"א משבת לשבת, חוץ לא נפרץ בין אחינו הכפרדים יושבי ערבסתאן (1). במותר הכסף הנשלח מאת השר המנוח בנו להם סמוך לביהכ"נ בית משתה הקאלי אשר כסף תבואתו קודש הוא לביהכ"נ, ואל בית המשחק הזה יבואו ערב ובוקר. אמנם כן, השלג ברדתו על שדי תרומת לבין גם את אהלי קדר הגשענים על ידם; אך הרואה בעיניו יבין כי צדקת השר המנוח היתה מכרת את מקומה בסווידיך יותר מאשר בדיארבאכר. ג'ארמוק, גם שם כשלשים מאחינו. וכן בנציבין וואלו. גם בנ'זירה ימצאו כעשרה מאחינו. בעיר ג'ארמוק נמצא מעין מים חמים אשר אליו ינהרו מעברים, ומימיו מתוקים בטעם. את המקומות האלה לא ראיתי בעיני, כי מדיארבכר נסעתי על רפסודות אשר נודות נפוחים רכובים הדוברות משם במי חרקל ששה ימים עד עיר מ'צל (מאסול).

לדברת התושבים היא אשור. שמה כאלף יהודים ולהם שני בתי כנסיות גדולים. שם יראה האורח כי עומד הוא על גבול בגל, כי דרכיהם ולבושיהם ומצנפות ראשם הגדולות, גם נמית לשונם הערבי ותבנית בתייהם המה לפי סדר הבגדים, ושונים המה מרביר אחיהם אשר בסביבות הלב. גם תחת אשר יתפללו אלה האחרונים אל עבר דרום נוכח ירושלים, יתפללו נכחה אלה אשר ממזל והלאה מול עבר ים לפי מצב מקומותיהם. כל אלה יפעלו על האורח להשיב אל לבו כי בתחום חדש עומדות רגליו. מנכבדי העיר ה' יעקב מוסא; תכם-באשי שמה ה' ח' אהרן ברזאני. גם בעיר הזאת ימצאו אומנים ובעלי מלאכה מאחינו, אך מעמות הנה מספר המלאכות אשר יעסקו בדנה התושבים בכלל ואחינו בפרט. לא אשנה אם אומר כי רוח טורדי או רוח פראי ירחף על פני העיר הגדולה הזאת, ורק כתי מעט ימצאו בה אשר יוכל האורח לקחת עמם דברים באיזה ענין ונער יכתבם. הרחק שעה אחת מן העיר יראו התושבים את הכפר ג'ינ'ה אשר לרבריהם שמה קבר יונה בן אמתי, ועליו בית מסג'ד לישמעאלים אשר כללו את יפיו.

בלכת הנוסע משם דרך שני ימים יבוא אל העיר ארביל או ארויל. בה כמאתים יהודים. ומשם שני ימים עד כרכך העיר, בה כארבע מאות יהודים. בכרכך יראו התושבים את קברי חנניה מישאל ועזריה. לצפון כרכך ומערבה עד מצל ישכנו

(1) בשם "ערבסתאן" יקראו התושבים לחבל הארץ אשר יושבו ידענו ערבית, כי סוראס "סחאן" בפרסית—ארץ, ובשם הזה ילייט את הארצות לפי השפה אשר חסך כהן. ומה: ערבסתאן, כורדיסטאן, תורכיסחאן—בשם הזה יקראו התושבים לחבל ארץ הקאסא ארץ שפה תורכית האם, פ"כ קראתי במלחמי הלז גם לתורכיסחאן הרומסית בשם תורכיסחאן המזרחית, חס כי לא ילוח השם הזה נפי רומתי הארץ רק לתורכיסחאן המזרחית—וכן אסגלניסחאן, בילגניסחאן, תורכיסחאן המזרחית—אשר שם התושבים שמה לכד מנוכאלר היל תורכית משונעת—וכן גורניסחאן (גמלוגניעין) ודלגלסחאן אשר סקוק.

היהודים הג'ילים: יושבי הער, ואלה עריהם: סלימאניא, כשאתים בתי יהודים בה; מי-סעגאק, בה כמאה ועשרים בתים; ריואנרו—כמאה ועשרים; שקלאוא—כעשרה; ביה-חאנה—כעשרים; אקרא—כמאה; שושא—כחמשים; סינורוא—כמאה; ריהוק, כמאה בתי יהודים, שפתם שפת ג'בילית הקרובה מאוד לארמית. מצב היהודים הרגועי שמה בשפל המדרגה, ומהם העומדים במצב חפראי במלא. מוכן המלה הזאת. המקומות האלה לא ראיתי אך תושביהם היו לנגד עיני, ואת המספרים האלה הצלתי ספי איש צ'בלי הבא לגור פה היודעם ומכירים. חמאמדינים שמה ידברו כורדית, ובשבותם יאמרו, בחזאת קומא פיגמפר: בתי החולד הנביא (או החולדה הנביאה). הרחק שני ימים מכרכך דוא, רדו חרמאנו—שמה כעשרים יהודים, ומשם יומים עד כופרי או זאלאחא, שמה כחמשים מאחיו. ומשם יומים עד העיר חאנאקן או חאג' קארא או חאג'ין העומדת על גבול פרס, — זה כשמונים יהודים. ונגאבאר. כורבאר (1). שורבאן. באקובה. מגרלי. ככל אחת מאלה ימצאו מעשרה או עשרים יהודים, מהם תושבים ומהם רוכלים בגרדים המבלים רוב ימיהם שמה.

בגדד

כחמשת ימים יארך המסע מחאנאקן עד העיר הגדולה בגדד. בעיר העתיקה הזאת העומדת על שפת נהר טיגריס מורחבת משכנותיה עד עבר הנהר ימה ימצאו כשלושים אלף מאחינו הספרדים, ולחם כשלושים בתי כנסיות לתפלה ביום לחלופות. מהם אשר יכולו בתוכם ארבעה חמשה מקומות מיוחדים לתפלה, ולכולם יחד בשם אחד יקרא. מכבדי העדה בחכמה ועושר ה' יוסף גורני, ה' חיים גבאי, ה' יעקב שאול. חכמים מצויינים שמה יושבים בישיבות גדולות בביהכ"נ הנקרא, בית ולדה הבנוי תחתית ושניים. גם מושב הריינים בבית הזה. בבית העליון שמה כחמש עשרה חכמים, והדה"נ הישיש, חכם עבראללה (עובדיה) סמך" בראשם, וכל דבר הקשה לפני הבריד יבוא אליהם. מן הבית הזה תצא תורה סמיכת חכמים ושוחמים למבינות בגדד והודו המורחבת—אשר תושביה המה ילידי בגדד או בניהם—ולפעמים גם למדינת פרס, כי גם שמה ימצאו לפעמים שוחם אשר ירצה לעמוד על המבחן לפני חכמי העיר הזאת, ובא שמה לשמוע לקח מפייהם ואם יכשר בעיניהם יתנו עליו ערותם. על מן יפנו חכמי המקומות האלה בשאלותיהם אל חכמי הבית הזה אשר גדלו על ביניהם. החכם הישיש אשר אמרנו נכבד הוא עד מאוד בעיני כל תושבי המקומות האלה. בפי כל חכמי בגדד לא יקרא בשמו רק בשם, רבינו יען כולם המה תלמידיו או תלמידי תלמידיו; מצדוליהם: הרב חכם אליהו מני חכם הראש לעדת הספרדים בתבון ת"ז; ה' חכם יוסף חיים בעמ"ס אדרת אליהו ועוד; ה' חכם ששון סמוכה; ה' חכם אלישע; חכם אברהם משה הלל החכם-באשי כעת; ידידי ה' חכם שלמה בכור העין. נפלא דרכי אחינו בעיר הזאת, כי זה כשמונים שנה נחלקו לשתי סמלנות בדבר חזת חכם באשי, הלא המה סמלנת החכמים ומסלנת הגבירים—אלה שמחה, אך ישנם גם חכמים גם עשירים בשתי הסמלנות. את אשר תבדד האחת תשנא השנית, ואת אשר תקרב האחרונה תרחיק הראשונה, וכל אחת תמצא מענות מספיקות. לפעמים תנצח האחת ופעמים השנית. מיסרי הסמלנות בראשיתן ינחו על משכבותם, וכמה

(1) זאת היא, כמלאך אלחז"ל המכונה בלגסירס חרמ"ל בראשית הקץ נעקבות הארץ:

חכמי באשים נגזזו נשמותיהם במרוצים כני או עד היום, אמנם המחלוקת עודנה בעצם תומה, ואם לפעמים הגם שנתה שנות מספר או התעורר אחרי כן ביתר שאת. סת' מספר המה האנשים אשר יוכלו לעשות כה' חכם ש'ב'ח' הגו' אשר ידיו רב לו לחיות בשלום ובביטחון עם שתי המפלגות. — בעבר נהג חזקל יסא כחצי שעה הרחק מן העיר יש בגין נחמד אשר בתוכו קבר יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול. בחי אחינו עם שכניהם הכוזבים יראו עיני האורח סרה העורף משנאת היהודים בפרס, כי גם בבגד ימצאו בני השיע (עיין הלאה) במספר גדול אשר באו שמה מארץ פרס הסמוכה, וילמדו התושבים אל דרכיהם. לכן חזון נפרץ הוא בבגד לראות נער מעם הארץ מסקל באבנים לעומת היהודי, או מחזרי מכה את היהודי על הלחי, גם אחינו שמה הסכנו בזה, ולא יערכו את משפסם לפני השופטים אשר לא ישאו פנים לחושב נגד היהודי כמשפט התורכה. על כן יבזו ליהודי ועולם כמנהגו נוהג.

בעיר הזאת רבו אחינו העוסקים בכל מלאכת מחשבת. רובם מאלה אשר חשבתו בדברי על דמסק. גם נשי אחינו שמה לא תאכלנה לחם עצלות; בידיהן מלאכת שירת חסדי, גם חקמות הגה ברקמת משי את יריעות הבר אשר לאבנים ומצפות המחמדים—החומרים הדרושים לזה יובאו אל בתיהן בפקודת בעלי החרושת, וככלותן את מלאכתן תשלחנה אותה ע"י אנשיהן אל יד אדוני החרושת. גם נשים כבודות ונשי חלמידי חכמים תעסולנה שמה בידים חרותות ואין סכלים דבר; וככל זאת תבת אשר תולד לא תתן שמתה בלב האבות. אבל גדול להבגדי אשר תולד לו בת גם אהבו ישתתפו בצערו, ומעמים המה אבות בת אשר יעצרו כח לצפון דאנחם בלבם. בשכונת הבית אשר ישבתי בו נולדה בת חמשיית לאחד השכנים, וידן האב בחמת כח להשת נפש אותה ואת יולדתה, ודן בעמל רב הצליחו הנאספים להצילו והוציאו עד שוך חמה. ואם בעיניך הקורא יפלא? בעיני לא יפלא! שמע נא ואחזק את תורת-הבת או את צדה-הבת הבגדית. במלאת לה שמונה או השע שנים הרוכה סומלת על אביה לבקש לה מנוח אשר ייטב לה, וארש אותה באמנה לאיש אשר יבחר, בן שמונה עשרה או בן עשרים שנה, וישקול על כפיו מוחר ומתן ביד נדיבה, ובמלאת לה עשר שנים או אחת עשרה או תנשא לו כדת מ"י והלכה אל בית אישה; וגם אז לא ינקה אביה, כי אם יקצוף בעלה אז... או תשוב אל בית אביה כנעוריה, אך אי ואביו לאבי הבת שתים עשרה. הכתולה הזאת אשר... הלבין ראשה! בחיק ירא אלהים לא חתן, ובגדל איש נכבד לא תפול; רק לאיש נקלה תהיה למנה—אם יתרפס אבית אליו ברצי כסף. סבת הרבר היא קרימת הבגרות בכנות בגד. האלמנה לא תמצא אחד אשר יאות לקחתה, והמחרף את רעהו יאמר לו, "וג' אל אלמנה" לאמר: בעל אלמנה; ואם לא הצחיק יהיה בעיניכם קוראים נכבדים, כי הספרים מרפוס ווילנא לא ימצאו למי קונים בבגד, כאשר נכתב עליהם, כרפוס האלסנה והאחים ראם, ואם לא תאמינו לדברי, שאלו נא את פי ידידי ח"ר שלמה בכור תוצין סוחר הספרים שבת ויגרם! ובכן קוראים נכבדים מי בכס אשר לא הבין את דברי בן סידא באמרו: בת לאביה מממון שוא וכו' (לפי נוסחת התלמוד סנהדרין ק' ב') ימים פעמים לדרך בגד, ובעיניו יראה כי צדקו כל דבריו, אך הפוסק, הוקינה שמה תעשה כשפים' לא ארע אם נאמרה על בנות בגד. — גם שמה ביה"ס לחברת כ"ח, הילדים חניכי הבית הזה חמה רב ילדי העיר ומעט מהם נפגש אשר יתחנכו ע"י מלמדים ע"פ המנהג הקדום. חילה (Hilleh) העיר הזאת עומדת על עבר פרת יסא הרחק יומים מבגד. בת כמאתים מאינו. ש"ב שמה ה' חכם משה.

כיפיל (sil Kufa) כפר קטן אשר בו כארבעים תושבים מכני כח השיע. במקום

הזה דרחוק כחמש שעות מן העיר חילה נמצא מקום קבר הנביא יחזקאל ע"ה, ועליו בדב"ל נהדר. באחד מהדיו מערה אשר בשם מערת אליהו הקרא. סמוך לו ארבעה קברי נאונים מוזן הגאונים בבבל, אשר שמם נעלם היום. מרבדים יקרים אדרת פרס פרוסים על שמת הרצפה, וקלעי משי מעשה רוקם בזהב ושלל צבעים יכבו את פני התלים. ארגוני ספרי תורה מצופים בכסף מהוד. מופו ועליהם מקלשות ופסורי ציצים כמנהג הספרדים בכל מקומות מושבותיהם. כל אלה מטרבות אחינו יושבי הודו המארחות. מביב לביה"כ חצר רחב ידים אשר בו בתים כעשרים במספר, בהם ישבו עשרה חכמים במלנים המקבלים פרס למחיתם ולומדים תמיד, וכעשרה בע"ב המצאים חית ידם מעמל ידיהם בכפר הזה. כל החצר הזה קודש הוא מקופות לשם יחזקאל הנביא הנמצאות בתורו פרס ומביבות בגדר. ציון איש אלהים הלזה קדוש הוא גם בעיני המחמדים תושבי הכפר, וכל מקרה כי יבוא עליהם ובאו אל הבית הזה וכו' יתפללו.

הינריא, מציב - בשתייהם כעשרים מאהט. אחסין, המקום הזה כל בנינו נובה להם ותוצותיו מרופפות. אליו ינהרו יום ויום נוסעים פרסיים להתפלל שמה על קברות קדושים תאמן ואבאם הגדנים בני עלי מחוקקם. יושבי המקום יצברו הון מן האורחים והאלה. בפי הפרסיים יקרא המקום הזה כשם, כירבילא, וסי מהם אשר בקר אותו, לו יקרא כירבילאיי. גם מאחינו כעשרה בע"ב שמה.

סמוך לאחסין נמצא הכפר, משהד אשר יקרא בפי הפרסיים, גנ'אף יען כי שם ניגף עלי בן מלב מחוקקם לפני מבקשי נפשו ויקבר שם, ולכן יבוא שמה מאמיניו בהמון.

הסקפה כללית על חיתורים בערבסתאן. דרכי חידים, המלאכה והמסחר, הדרך הילדים, מופות נפני חשיבית. חידים וראשונים.

דרכי חידים פשוטים המה מאד. בשפל ישבו ועל הארץ ישכבו, כסא ושולחן לא יראה בביתם, ומטה לא תמצא שמה, כף ומזל אין, גם סכין לסעודה חזון לא נפרץ. ולעומת זה יכבו אה רצפת הבית במרבדים, וכרים ממולאים צמר-עץ יכתידים מביב על ידי קירות הבית להשקן עליהם עת ישבו. הנקיון שורר בבית אשר יראה סרח ידים, כי גם כל מגדל עץ לא יקטין את מרחב הרצפה. רק מגדלים ימצאו בבתי הבית ודלתים למו, ובם יניחו את מלבושיהם ומצעותיהם ואת כל כלי הבית. תאנת המתורות לא נפגוש שמה במדה נסה, כל תאנת הנשים אך להרבות את תכשיטיון זהב וכסף אשר גם המה יוכלו להיות לעזר לעת סצוא. רק בבתי הגדולים ברמשק וחלב ירחף רוח אירופא. בתי דמשק הגדולים יוכלו להתחרות את בתי ערי התבל אשר באירופא ביקרת תפארתם. אמנם כן לא נמצא כמו בתים בעלי שש ושבע מכללות, רק בעלי שהים ושלוש, אך רצפות השיש וכלי היקר אשר בהם ישיתו עליהם. הוד, התצידים רחבי הידים המרופפים גם המה אבן שיש, וברכות מים החיים אשר יקוו במה ומשם יפכו התוצה להשקות את עצי תפוחי הזהב והאראנג'ין העומרים את החצר ממביב פהיבו את עין הרואה, ולוית חן המה אל תפארת הבית. בחצר אחד העשירים מאחינו ישנו בית אחד (תדר אחד) אשר עלו התצאות בנינו לסך 220000. פֶּרֶנְק, ארכו כחמש עשרה ורחבו כשמונה באמה, קירותיו מצופים שיש מהוד משובץ באבני אקרה ואם הפנינה (בערינשטיין אנדר פערלמוסער), מעל כל אחד החלונות עד הספן עומד עץ סאכל נחמד למראה ופה פרי תואר גם עלתו לא יבול ובין דליותיו תשכונה חיתו יעד צעירי ימים ובענפיו צפרים יקנו, כולו אבן אחד שיש וך כשלג. באחת פנות הבית

יזעיק אגן הסדר ענול אליהם וקו שבוע באמה יקוף אותו סביב עומד על ששה אריות
 ורביצים על הזנן וכל אחד מהם יאחז סרף בידו גדי עזים רך וטוב. במרכז האגן אשר
 כאמתיים גבוה נצב עומד אחד ונחש עקלתון ילפת סביביו, ופיו יפער להריק שפעת
 מים אל תוך האגן, כל זה מעשה חדש נפלא יוצר פסל משיש אחד. כל בן אירופא
 הבא דמסקה יבקר את הבית הזה אשר אדוניו עזבהו (הוא הסנח' הנריב המפורסם
 ס' שמעי' ז"ל) ויהן את רפאים ביתו זה עשר שנים. אמנם בחלב לא נפגוש בבתי
 העשירים פורח כסף כאפר במדה כזאת. בתיהם בנוים בטוב טעם אבני גזית על כר
 נרחב, ובתוכם כלי בית כבתי הבינונים באירופא. עשירי דמסק וחלב ילכדו בגר
 איחפא בצאתם שער אלי קרת, ובבואם הביתה ילכדו בגדיהם הארוכים בטעם הערבים.
 את בגדיהם אלה ילכדו גם בבואם אל מקדש מעט לשפך שיח ואל הישיבה לשמיע
 בלמדים, רק החדר הצעיר יעצר כח לכוון בתפלתו גם בלבשו קצרים. ככל אשר נוסף
 ללכת מחלב קרמה כן ימעט מספר מנורות הנפט מעג עיניו עד כי בבואו אל מנזל
 נפגוש אור שמן וית' או שמן שומשמן וריצין בכל העיר, גם בבגד חוץ מנורות נפס
 לא נפרץ. מלבוש אירופי לא ילבש איש נכבד בגדיו, רק הצעירים אשר נודלו על
 ברכי בית הספר האליאנסי. בתי הבגדים גדולים המה ורחבי ידים מכלי כל הוד מכות
 ומחץ; בכל בית ימצא מתחתיו חדר המקרה במרתף, גם בוד מים בו אשר במדרגות
 ירדו בו להתקדר מרחם היום. הכל בפעם הקדמונים עתיק זימן.

המלאכה והמסחר. על אודות המלאכה בין אחינו שמה כבר כתבתי מעט ברברי
 על עיר ועיר בפרט ובכלל אומר כי בערים הגדולות רבו האומנים והפועלים, אך בערים
 הקטנות יקטן מספרם, ובכל זאת נראה בכל אתה ערי ערבסתאן פועלים יהודים ובעלי
 מלאכה. הם סחר עלה לפנים כפוחתת בכל ערי ערבסתאן בכלל ובשלשת ערי הבירה
 דמסק חלב ובגד בפרט, ורק בשנים האחרונות ידדה דמסק מעל הבמה ותשב—לכסא!
 לא על הארץ. על חלב נוכל לאמר כמעט כי ככחה או וככחה עתה (רק לפי הידיעות
 האחרונות ירד עשרה ומסחרה פלאים), אך האחת היא בגד אשר מצבה איתן
 מל הראשונות, בשבתה על גבול שלשת המדינות הודו תוגרמה ופרס. תחת אשר
 ברמסק נמצא את כל בני העיר איש על דגלו ספון בביתו ואת סחר הארג האירופי
 (מאנואקטור) יביאו רובם על יד סחרי בירות הסמוכה, נפגוש בחלב בתים גדולים
 ושבים אשר בעליהם לא יתלוננו בצל קורותיהם, אך את העיר מאנשסתר אשר
 בבריסאניא אז למושב למי לכלכל שמה את סחר עירם. אמנם הבינונים והעניים הנם
 שוקטים במכונם, ובשהיהן סחר אירופא הגוה בידי היהודים על הרוב. אך בבגד נראה
 אחיות. תגדלים יושבים ספונים בבתיהם ומצודתם פרוסה על ידי ציריהם עד תפוי ים
 השקם, התיכח והאשלאנסי וביבשה עד דמסק חלב וצפון פרס גם התושבים המחמדים
 יקחו חלק גדול במסחר אירופא כי הארץ הנה רחבת ידים לפני כל בעל הון. אחינו
 הנכבד החכם השלם ס' יוסף גוגלי—יפרש כנפו מסחרו לתימן דרך לשון ים הפרסי
 ומשם יפד לראשון עד קצות הארץ. גם לצפון מושבו ישלח קוי מרכלתו אל ערי פרס
 תגדלות, אשר הפקיד שמה את טוב מסחרו ביד נכבדי התושבים המחמדים (גם נסה
 כבר להפקיד מאחינו שמה ויבשל בם) ולפעמים לא רחוקות יהיו הקוים האלה לקוי אור
 לחזור את אופל אחינו יושבי חושך וצלמית בארץ עיפתה, כי ישלח דברו אל בעלי
 בריה מסחרו לעמד ליסן רצוצין משפט והמה לא ישנו אחרי דברו, כי עשרם אשר
 אספו על ידו יזכירם לתה כבוד לסימכס. ועוד רבים מאחינו בבגד אשר ילכו
 בעקבותיו לאפ לאפ. גם בין רלת העם הבגדים נראה חנועת האימינרציון אל הודו
 חמודות, כי אניות הקיטור עומדות הכן בתוך העיר לקבל בורעות פתוחות את כל

אבא אליהן, ואשר לא השגיחו לתת שכר או ימצא עוד מנדיבי עם. ולפעמים חספין סליצה אחד העשירים להגיע את העני למחז חפצו חנם אין כסף ושם יהסמה הנודד עד אשר ימצא את העת הצולחת ושכח את רישו, ולמצער לא ירעב ללחם. גם רבים מתלמידי החכמים הבגדים ימצאו למצב נכון בתדור. מהם יהיו שמה מורים, חונים סלמדים ושוחמים, ובעד קטנה ישא האחד את כל המשרות האלה על שכמו.

הנך הילדים בערבכתאן בערים הקטנות ללא סדר וללא משטר ולבלתי הועיל, על כן לא ימצא ביניהם גם אחד מצוין באיזה למד. אמנם בערים הגדולות ישנם איזה סדרים בתלמוד תורה ובישיבות ובבתי הספר, אם כי לא נוכל לאמר על אחד מכל אלה כי הניע אל תכלית השלמות. בקריאת התלמוד ונושאי כליו יצטיינו הנערים בחלב שכם אחד על רעיהם אשר בבגד (וברמשק ? לא נמצאו 1), וסבת הדבר כי עשירי חלב המה מחויקים ישיבות בבתיהם, ובכבודם ובעצמם יעסקו כמה שעות בכל יום בתורה, בתלמוד, במדור וש"ע וני"ב בעיון ובשום לב, ובכל ישיבה ימצאו גם אוהבי העשיר וקרוביו — אשר במספר עניים לא יבואו — ואיש איש מהם גם מהחכמים הלומדים שם בקביעות יחד את פני רעהו. נקל להבין כי קנאת סופרים כאלה תרבה חכמה. ובני העניים הלומדים שמה ימצאו עוד מחויקי הישיבות הן במחיתם והן בלמודם, ולכן דארים המה הישיבות האלה לכבוד, ומי יתן ודברנו כמדהם בישראל. רוב העשירים האלה חמה מצוינים גם בלמודי חול: בדיעת כמה שפות ודרכי החשבון הנצרכים למנהל את מסד ידם או את פקודת הממשלה הנחנה על ידם — אך לא בדיעת חכמות, כי גם בנה"ם האליאנסים לא ילמדו רק ידיעת שפות ודרכי החשבון — וידיעותיהם אלה לא תצורנה ליהדותם.

סוגות כנפי הישיבות. — כבר אמרתי כי ברמשק לא נפגוש את הדר כל ישיבה ספוארה, כן אין לה עיירות אשר לתורתה ייחלו. אם נסב עינינו קדמה או נפגוש במדבר הגדול. מימינה חופיע ארץ הקודש לנגד עינינו אשר לא תשא את עיניה אל הודת דמשק. גם מצפון לדמשק נפגוש ארץ לא נושבה בואכה חלבה. למערבה אמנם יושבת העיר בירות אך גם בה ימצאו חכמים במדה ועומה אשר יספיקו לה, והדבר אשר יקשה מהם יקריבו אל מכן הר ציון. אמנם חכמי העיר חלב להם הכבוד לשלוח מרים ושוהמים מתלמידיהם מאנטוכיא עד דיארבכר ועד בכלל, והמה יפנו בשאלותיהם חלבה. אכן חכמי בגדד יפרשו כנפיהם אל קצות הארץ, אל חודו וחופי חינוא ולפרס ואשר. אם לא נשא פנים נאמר כי לא בחכמתם הרבה עשו את כל הכבוד הזה כאשר נכח הקורא לדעת מדברי הקורמים. אך כבר ימצא שם גם את סבת הדבר (עין בגדד), גם כבוד חכמי בבל לפני עת תקופת התלמוד (אשר מימיהם נשארו בתפלת האשכנזים התיבות, למרגן ורבנן כו' די בבבל" ביקום פורקן) יגדיל את שמם כיום הזה. גם מצב המסחר יפעל הרבה על זה אשר הוא בעצמו נשען על מצב הציאונרא"י.

הימים הראשונים. — אם נסב מבטנו כשלש מאות שנה ויותר לפנינו, נמצא עזת הדל"ח בתשובותיו — אחר שנת תרפ"ב ליצירה — ומצאתי שמה (בחלב) אנשים נכונים קובעים עתים לתורה לומדים בכל יום הלכה ולמדתי בחברתם באהבה וחבה (תלדות חכם ירושלים לדא"ל פרומקין פ"ג סי' ז'), ואם הדל"ח למד בחברתם נוכל לשער כי היו אנשים של צדקה, ובזמן ההוא נמצא ברמשק את ר' יוסף בן מה"ר אברהם צאייח כי היה אחד מרבניה ובשנת ה'ש"ח עלה לירושלים והיה שמה לראש, והוא מעיד לאמר: כל ימי גדלתי בין החכמים ובחסדם גדלוני וחלק עמם בראש נגלותי ונבואה גדל בין חכמי דמשק (שם פ"ד סי' ז'). אחרי שנות מספר נמצא ברמשק את

הרב המקובל מהר"ז—שנת ש"ם-ש"ס, ומד"ם גאלאנטי — בזמן ההוא (בשם הגדולים אמנם אין זכר כי היה זה האחרון ברמקא אך שם סותרו כבוד); ר' משה גא'רה—שנת שט"א, ובנו ר' ישראל גא'רה. השנים הראשונים מהר"ז ומד"ם ג. הנהילו לבני עירם כמה תקנות ומנהגים אשר יעידו אחינו היום כי הרבנים האלה יכרום, והאחרון השאיר להם פוסטונים ופחיתים ונניחם העדיבה על און שומעת, ובכל שבת ישוררו אותם בבתי הכנסיות באשמורת הבקר, ושמות הרבנים האלה האחרונים ישאו אחינו עוד היום על דל שפתם כמו לוא המל היו אתם 1). אך כני אז עד היום לפי מעושים הספרים אשר

1) בשעת הזה עלה בידי לראות את האסוף הרביעי ובעברי בין כמיו ראינו כי את חוללות הכ"י גא'רה מלח ה' ד"ר בערנספלד, אשר בחוך דבריו ימלא גם מגדלים הפורחים נאזיר של הספרים, ולשאר שם המסור הזה בא במאמרי עוד טרם ראיתי את דבריו, ע"כ לא השכתי ממנו את הסוף להעיר על דבריו. הנה יאמר שם, כי הכ"י גא'רה עלד לא יאחר משנת ש"ך יען כי ממלכה חתימתו בירושלים על מעשה ב"ד משנת של"ט ולא היה לה"פ בן עשרים" אמנם אם נשים לב לדברי ה' בערנספלד האלה, כי בימי נעוריו חנך שירי חול אשר עליהם הוכיח אותו הרמז"ל (א"כ לא היה ילד קטן רק איש הראוי לקבל תוכחה) אכן אחרי כן שר שיריו לרוח הקבלה אשר עליהם אמר הארז"ל כי השוכים כמה בשמים גם היה שונה בקבלה" ענין על נקלה כי לא בן לילה נהפך הכ"י ממסור שירי חול למקובל, ולבד מזה קשה לשער כי בשם ההוא ימלא שונה בקבלה פחות מבן עשרים. א"כ אחרי דעתנו כבוד כי הארז"ל—אשר שנה את הכ"י בשם היוותו האזכרה ומקובל—נפטר שנה של"ב (שה"צ ועוד), ילא לנו כי טולד הכ"י לא יאחר משנת ש"י לא ש"ך. כן יאמר ה' ב"פ, כי מהר"ז נפטר שנה ה' להר"י יען כי רבו הארז"ל האל את שיריו וברטו להשחרר על כל חלמיו רע דבר ס"ה על הכ"י כדברי ה' גרעמן משם שבחי הר"ז שאמר על הכ"י, הסמוכים בשנים טובים הם אצל הוא בעצמו אסור לדבר כי כל ימיו שוה ש"כ ופיו דובר ככל ה' ועדות הר"ז זאת פסולס אלנו מסעם האמור—שנה להשחרר על כל; גם פה יש מקום לבעל דין לחלוק ולומר כי אין ידים להשערה כזאת לאמר כי ברטו להשחרר דבר כזה על המהולל בפי רע, האל ישאלוהו חביו: רק שנה ואתה מונה? ולמה בחר לנטות בדבר הנראה לעין כל לאמר שטור הוא? האל כל חביו וכל שטחי דמק הכ"י את מעשיו גם בלעדיו? טווח ה' ב"פ ראינו הוא אמנם לרגל המלאכה אשר לפניו לרוחם את קרן הכ"י גא'רה, אך לא בשביל זה ישפיל בדברים טובים כאלה את כבוד מהר"ז אשר יזכר אהיה מקובל היה חכם גדול בכל ענפי החכמה (פיין מדבר קדמות ערך חכמות) וחביונים רבים נמלאו ממנו בחכמה החכמה בדפוס וכו'; והסנה אשר הגיעה את ה' ב"פ לזה הוא כי העמיד את הכ"י גם את שבחי הר"ז על חקקם ולכן הוכרה לגעה בכבוד הר"ז ולוא נסה להעמיד את הכ"י ואת הכ"י על חקקם ולפון בדברי הספר שבחי הר"ז, אז עלה בידו לאמר כי אין כאן לא שכחות ולא דברי נבלה, לא דברי כזה ולא נעירה שנה. ועדות נאמנה לזה כי אין כל קרשוב של אמת בדברים האלה — גם אם נמלאו באמת בשבחי הר"ז אשר לא ראיתו—המה דברי ה' החיותם להסדרו (אשר הועד עליו בש"ג כי הוא מכ"י הר"ז) אשר לפני כעח דפוס למעצב. שם יוסר כי דיק אחד (פי"ט) שלח לקרוא להסדרו ויטו לדרוש בדברים כי ישנו מדרכס, וישאלוהו הר"ז האקרא גם את החכם ר"י גא'רה? (א"כ נראה שהחיק אותו הר"ז לאיש נכדד וכשוא פנים) ויטנו לא! כי אע"פ שהעירים שטעה משמחים אלהים ואדם והם מקובלים לפני ה' עם כל זה יש לו גות צביונו אוכל על שולחן מנחה ה' בראש מעולה (כלי מנחה גדולה—פורצאן) בעראקיוא אדומה (כובע דק) עליו לבד, חזושותיו מגולים (כן יעשו כל חכמי הספרדים בארטה החמות כי יקטלו את בדי ידיהם למעלה בשם שנהם צביהם) ויושב עם ערמלאים ואוכל ושוחה הוא והם וליטו מהר בחברת ערמלאים (סיווע דרכי ארץ הקדם יעין כי יען אשר הוא היה גם מנגן נפלא, כי לכל אחד משיריו חנך ענין

בידי לא ארע שסות רבני דמשק נדעיס בשמותם, גם ספי אחינו התושבים שמה לא שמעתי. בחלב נמצא בוכן שהוא את מהר"ש (ר' שמואל) לוניאדו אשר אמר עליו בשה"ג כי הוא ראש על אר"ץ (ר"ל על ארם צובה) והוא בעהמ"ם כלי חסדה, כלי יקר, כלי פו. אחינו החלבים יספרו כי או שלחו עשיריהם לצפת להביא אליהם את סגן מהר"י קארן לדינת להם לראש, ויענם כי לא יוכל למלא את בקשהם וע"כ הנהו שולח להם את מהר"ש לוניאדו איש אשר בגילו. לפי המדובר היה ערך ש"ך—ש"ן, וכימיו גם מהר"ם (סרדכי) מסאלון, ואחריו נכדו מהר"ש לוניאדו השני (ר' שלמה) ומפי אחינו שמה נשמע זכרו עוד היום, ולו יקראו, סיניזר חכם' ובשמו לא יקראוהו והוא בעהמ"ם בית דינו של שלמה. ואחריהם נמצאו שמה מהר"ש דוויך, ור' משה הררי. כל המשפחות האלה עוזין היום בחלב גדולות בתורה ועושר, וכנראה, מהר"ש דוויך היה כהן ואם לא נזכר בשה"ג, יען כי כל משפחת דוויך באר"ץ וסביבותיה גם מל, הפרח' בגלכתה סגנים המה. ולכך מאלה נמצא חבורים רבים בזמנים שונים מרפוס ליורנו מחבמי אר"ץ מוכן מהר"ש לוניאדו עד היום (1). אך את שם חכמי בגרד לא ראינו בזמן המדובר. לכך מאחר מהר"ד צדקה הוצין אשר יאמר עליו בשה"ג כי היה רב בארם צובה ואחריו כן בבגדד סביב לשנת ת"ק, והשערתי כי הח"ד שבי"ח בבגדד הוא ממשפחת הרב הזה, וברוב ימים נתחלף ה' של הוצין בח' וע"כ יחתום הוצין (כידוע כי קרובים האותיות האלה להתחלף). ואם נמה אונינו להקשיב רב קשב ספי אחים הבגדדים שמת רבנים מצוינים בוכן הקודם לא נעלה בידינו כל מאומה אך את שם ח"ד ששון נשמע מפייהם—נפטר סביב לש' תק"ע—ובעשר שנים האחרונות נרפסו חבוריו, "מומור לאסף", וקול ששון' בהוצאת הגבירים ששון מהדורו. רק בעת ההיה ישנו שמה ח"ד יוסף דיים בעהמ"ם אדרת אליא ועוד ע"ד הדרש והמסר, גם ברמשק ישנו ח"ד יעקב סוכרי בעהמ"ם ויקרא יעקב, יורו משפטיך ליעקב—ע"ד הרסו והמסר (זה האחרון העתיק משכנו סקרום אל בירות). לא אחלים משפט כי נוכל לקחת מזה קנה המדה לדעת בו

מיוחד וכל נעזיו ידועים עוד היום דתמשק, ע"כ החלקנו אליו אלה האנשים במל להענג נעטם קל במרו לח שיריו נחוק בעודתו). הלא עיניך הרוואת כי רחצ' אמר כי יקרא לפיו לח כר"ץ לח טרה, רק האדיק הוא לא נזכר. וגם מדבריו מראה כי איש גדול ובעל נעמיו היה כר"י מלאה עד כי גם דברים כאלה יתשנו לו לחמלה. וגם כרצ' נעמנו כחז' ס' החיומת לא נקה מחממא, כי נמצאו מלא פניו אמר עליו האדיק, תראו שהחכם ר' חיים טובי עמי גלוי וכו' עי"ש. וכמה הם נקום עוד להאמין בדברים אשר הונאו מלאה ה' נרעמן בשם ס' שכחי רחצ' ? וקרב הדבר כי ה' נרעמן כחז' הדברים מכרעו מצד אשר היה המסר לפיו, למעט מהרצ' ומכר"י מלאה וכמלאותם נקיים ורוח מלאה לא עבר ביניהם וכבודם חדש עמנו; ואחם חכמי החמן הוו נעזים כדן.

(1) לזכרם ראה חוצר המסרים לבי: אצל יערים, ברכת אליה (דוויך), דברי משה (סכאון), סף תמים וטועל נזק, המעלות, זכר ליחזק, יושב אוהלים, כור סגף למונות, ער וסלחנות, מר דוד (עמיל), קול רנה וישועה (ענחלי), כוז דנן, ריח שדה, שארית יעקב (מאסאלין), לכד מחטריי נעל מור בריקח אשר כפי הרגלה היה חושב נפח. ונרבים מאלה לא נחבאר באלה"ם כי מחבריהם מה מחשבי הארץ. ומאלה שלא הונאו ט: "יוסף אברהם" גם "טוב טעם", שניהם לר"ל דין אבי מחסר, חסלה למשה" (ראה למעלה ארם מנה); מעין גנים, לה"ר מרדכי ענחלי, ועוד רבים אשר לא נזכרו כעת.

את מצב התורה בערבסתאן בימים מקדם, אך גם הפרטים האלה ראויים כי נשים אליהם לב. ואם שנית הבינו לי!

פרס

בבוא איש מבגד העיר למדינת פרס יחזור על עקבו אל האנאקין ומשם ילך דרך שבעת ימים עד אשר יפגוש בראשונה על דרכו את העיר כרסנשאה או כרסשאן, עיר גדולה היא ומאחינו ימצאו שמה כמאתים וחמשים ולחם ביהכ"נ אשר בו שלשה מקומות לתפלה. נכבדי העיר ה' חכים (רופא) אקא ג'אן. רופא הוא וממלאכהו זאת יתפרנס, אמנם שאר רוח לו, כי ידיו רב לו בתלמוד ומעט בפוסקים וגם בחכמה אשר כל זה חוץ יקר הוא בין אחינו שמה. ואחריו ה' אברהם סרומי. מורה ושוחם שמה ה' מולא (חכם) יחזקאל יודי. העיר הזאת סמוכה היא לגבול תוגרמה, ע"כ יתראו בה הליכות בגד, כן בין אחינו וכן בין התושבים. גם שנאתם ליהודים איננה במדה גרושה כאשר בפרס התיכונה.

כנגדוואר, שמה כחמש עשרה מאחינו. בנהואנד כשלשים יהודים. העיר הזאת נזכרת בתלמוד (קידושין ע"ב א) וכנראה היתה או עיר גדולה וחברותיה היו אז תחת ממשלתה. עוד היום נמצא שמה ארמון אחד עתיק ימים אשר בו ישב מושל הארץ מלפנים. אך העיר היא כעת תחת ממשלת המדאן. וארסה כי זאת היא עיר מולדת הקראי בניסין ג'אנרי.

בתוצירכאן כחמש עשרה יהודים. בירוגירד עיר גדולה, בה כעשרים אלף תושבים, ומאחינו כשמונים.

המדאן (1)

בעיר המדאן הרחוקה חמשה ימים מכרמנשאה יראה האורח כי עומדות רגליו בארץ פרס על ארבת בני השיע, כי רחוקה היא מתוגרמה ודבר אין לה עם בני הסיני הישמעאלים. ורק זעיר שם ימצא גר אחד סיני אשר יגור מפני יושב הארץ להשמיע בחוץ קולו. בדברי אדות העיר הזאת מצאתי לנכון לתאר לפני הקוראים את ההלכות

(1) צעני נעלה מעל כל הסק כי העיר הזאת היא המזכרת צינמות (י"א ח') ח'ל, ופרי מדי? זו חמדת ומצבותיה! גם כלשון הזה בקידושין (פ"ב ח') בחוספות, ואמרי לה זו כהודת ומצבותיה" (פיין האלנד), אך לאשר מנפא האות ח' בצרסית שזה אל ח'—לא רק דומה מעט אל ח' כנענית—פ"כ החמילו לכתוב המדאן. ולחם הורגלו אחינו שמה לקרוא לה בשם, שושן הצירה ורבים המה שם המייפיים מחכים בשם כל הקהל לקבל נדבות בצירופא לננין או לחיקון ציכ"צ על ציון מרדכי ואסתר בשושן הצירה, וצעני ראינו שמה איש אחד אשר שם אל ציון ממעטו — להודת אוסטרליא אחיריקה וצירופא—דרך קאוקא אשר הספיקו לו ארבעת המלים, מרדכי ואסתר בשושן הצירה להרעיש את כל כדור הארץ, ואיש לא שלחו כי מעולם לא עלה על לב אחינו שמה לננות או לחקן איש ציון על ציון מרדכי ואסתר, ורק מולא נוכל אחד שמה זיץ לו מכתב בשם בשם כל העיר, ועשה עשה לו חנות מרווחת אשר יוכל סירותיה כנבוד בזכות מרדכי ואסתר, ולכשי העיר יודעים ומתקבלים זו על אשר לא זכו כמה להספרנם בזכות ואין פולה פה. ולבד מה מקום שושן הצירה ידוע גם במפת הארץ אל הכפר שושא הסמוך לשושן (ראה הלאה) ובקץ שנת תרמ"ה בלא שמה ברימים גרשיון האלח ויחסרו וימלאו דברים עתיקים רבים, כן ספרו לי רבים מתושבי שושן אשר

הפרסים, למען יודע דרכם כיהם אל אחינו. הפרסים בני אמות השיע נבדלים המה בענינים רבים מן המחמדים בני אמות הסיני. אמנם העקרים אשר נחלקו בהם אלה המה: בני כת הסיני יעריצו אחרי מחמד נביאם את אבו-בכר, ואחריו את עותמן. ואחריו את עומר, ואחריהם את עלי, כהאמינם כי בסדר הזה מסרו נבואתם זה לזה, וכל הקורם בזמן קורם הוא גם במעלה על הבא אחריו. אמנם בני כת השיע יאמינו כי מחמד מסר נבואתו ישר אל עלי, ואחרי אשר נמשח לנביא תחתיו עלה במעלתו גם על מחמד—רק את הדברים האחרונים האלה ישמרו מלהעלות על דל שפתם רק מכללא איתמר—ואחר אשר נחנך וימת מות קדושים או הפקר במרום על אצרות נן עין וניהנם ועל כל אצרות מרום. הפרסי רגל על לשונו כקורא לעזרה את הפתגם, "יִעֲלֵי", אם נדרימו משא כבד ואם כהתפללו על עושר וכבוד וכאלה, או תתפרץ אנה מקרב לבו והפתגם הזה על לשונו; אכן הסיני יאמר בכל אלה, "יִעֲלֵי". ובמדה אשר ידמו השיעיים את עלי במדה זאת ישנאו תכלית שנאה את השלשה: אבו-בכר, עותמן ועומר. בהזכיר הפרסי את אחד מהם יאמר, לענת אֵלֵהָ עליהי: קללת אלהים עלי. רק יאמינו בשנים עשר אימאמים, ויחשבו ממוחמד ועלי וחאסאן וחסין ואבאם בניו ועוד, עד השנים עשר, אימאם מהדי אשר לא בא עדינה ויתגלה בעת התחיה; תחת מאמר הסיני בעדותו, אין אל זולת אלהים". ומחמד הוא שלוחו" (השלוח כולל יותר מן הנביא) יוסף הפרסי על זה, ועלי הוא פקידו". תחת אשר יהפיל הסיני בידים משולכות על לבו, יתפלל השיע וידיו תלויות לארץ. גם לפנינו יניח על הארץ אבן אחת מאבני סיכה (סעקקא) אשר אליה ישתחוה בתפלתו ואם לא ימצא מאבני סיכה אז יקח מאשר השיג ידו, ולאבן הזאת יקרא בשם, "טהר": חוהם, ובלעדה לא יתפלל. הדבר הזה אסור לפי דת הסיני. אלה המה השינויים החיצונים אשר בהם יודע המחמדים אם בן טעי הוא או סיני. השיע שקועים המה בחשכת האנאמיזמוס בכל מאמצי כחם. להם מלבושים דתיים מיוחדים לכל אחת המפלגות. אם תראה פרסי חובש כובע עור הכבשים נבוה או תדע כי סוחר הוא. אם נפת צמר שחורה או לבנה בראשו תדע כי הוא אחד הפלחים, אשר יצנוף מצנפת (סורבאן) אשר עינה צבע איטמים כהה (אינדיא) הוא סידר אשר יתחם על זרע מחמד, ואין רשות לאחר לבוש כמותם. אך ישנם אשר בבואם למקום שאין מכירים אותם יעטפו שחורים כאלה בראשם ויקראו בשםם סידר למען הכשיל את הצבור. בעל מצנפת לבנה כשלג הוא חאג'י אשר בקר את קבר מחמד במיכה ומדינה; ואשר מצנפת צמר לבן גדולה בראשו לזה יקרא מִשְׁתַּהֵד — מוכסך, כי הוא לסד בבית מדרש הדת קרוא וכתוב פרכת גם דקרוק לשון ערבי הקרוש להם יען בו יתפללו ובו נכתב האלקוראן. המשתהד הזה נסמך לדון בין אדם למקום ובין אדם לחבירו. ועל פיו יהי כל ריב וכל נגע. ישנם ק המיוחדים אשר גם נסמכו ומשתמשים בשתי כהונות ואז ילבושו מצנפת מיוחדת גדולה. הדיינים המוסמכים האלה רבים המה בכל עיר וכל אחד בונה במה לעצמו. הדבר האחר הזה דיו להרם תבל ומלואה ולמרר את חיי היהודים. היהודי נג'ם (סמא)

לדע עמי בדרך משהד נקין ההוא (אולי ידעו הקוראים מהו מפי מכ"ע הנריסס אז טוב עשו לוח קודעו זה במה"ע ולחיותו ההמלגים יעשו פשרה לאמר: כי בשותח לא סמוך לה יעשו לפנים מלכי פסם כימי המורף, יען כי האויר שמה חם המא, אך נקין יעשו בהמדלן קרם הליזר בשנתה ליד יד אלחוד אשר שלג עולמים יססו (המה אמרו לי כי נחשדו אז חלול אחרי יבגש (?)) השלג יחוס סולעים לבנים כגודל אלגע, והחושניים אשר ילכו למייל אז נרלש ההר ימוטו לח מימיכס הקדים מאוד. לכי לא אעיד על אמתה הדבר הזה, ועיין לוח זכרון לאלכסנדר פאן רומבולד (89).

יקרא בפי הפרסי ע"ם למטא . כל דבר אשר בא במים, הלחם וכל מין מין אשר תגע בו יד היהודי ישמא ואין לו תקנה, לכן לא יקנו טאת היהודים רק מיני תבלין ומיני ארז וכלים . אמנם המהדרין ישמרו לכל יגע היהודי גם בלבושם, ולכן אם יבוא היהודי אל ביתם יפרשו על הארץ מתצלת או אדרת בלה אשר עליה יושב היהודי, ולא ישמא את המרבדים הפרשים על הרצפה . כוס קמח מהעץ סחוק — הנהוג בפרס בסמקם הקאפי בתוגרמה — וקנה קטורת המבאק אשר מים בו, — אלה אשר בהם יוכרד האורח כפרז בבית אשר בא שמה — לא יובאו לפני היהודי גם אם יהיה אורח הגון מפני הסומא . עת ירד גשם נרבות ברחובות קריה או יוקיר היהודי רגליו מבית פרסי לכל ישמא בבגדיו הרטובים את אשר בבית . לפנים הוכה היהודי אשר נמצא גם בחוץ בהסמך על הארץ, יען כי הגשם היווד על היהודי והפרסי כאחד חיבור הוא לשימא, אמנם בשנים האחרונות האלה התחילו להעלים עין מזה, רק ישנם נערים שויבבים אשר ישביעו קלון את היהודי אשר יפגשו עת הגשם. ולכן יושב היהודי בעל הנפש כלאו בבית . סוף דבר הלכות הסומא בפרס יוכירו את היהודי להזהר בכל מדרך כף-רגל, כי אם ישמא את אשר לעם הארץ מרה תודי אחריתו ; אם יבוא לקנות לחם או פרי העץ והאדמה מן הפרסי — כי יהודי לא ימכור אלה בשוק — או עליו לקחת את אשר יבחר המכר למענו . אך יש מוכרים טובים אשר ישמעו בקול הקונה אשר יראה באצבעו מרחוק לאמר מכאן ומכאן אני נוטל . אמנם לנעת בו הם כי לא להוכיר, כי ישמא כל הכרי . יהודי הסמיר דתו ברה התושבים לו לבדו משפם הירושה מכל משפחתו . מוכר אחד ערום היה בהמראן אשר בהודעו כי חלה איזה יהודי מצא לו עדים מעם הארץ אשר העידו כי קרוב אליו החולה ואו סגר על מסגר את כל אשר בבית עד בוא קץ בעליו, וכה ירש בשנים אחדות בתים והון . הסמיר כקמן שנוגד דמי ונסלח לו כל אשר חטא עוה ופשע לאלהים ואדם . גם אחר אשר התחננה וגם הפגינה חברת כ"ח לפני המלך נאצר אל דין שאה (1) קאג'ר—במסעו באירופא בשנת תרל"ז—לבטל את חוק ירושת המסרים וגם אחר אשר הבטיח למלא בקשתם לא הועילה ההבטחה רק לאנשים פרטים במהראן אשר הריצו מכתביהם אל התבירה והיא שלחה לפני המלך ביד ה' תמסין הציר הבריטי שמה להוכירו את אשר הבטיח . אמנם לבטל החוק הזה כלה לא יוכל, כי חוק דתי הוא לא חוק המלך ובעניני הדת לא יוכל להתערב בארץ הפאנאמיים כמובן . ובאמת לב המלך טוב לישראל מאז חור מסמסעו, ולדונמא אספר לפני הקוראים מקרה אחד נפלא אשר יעיד על תכונת רוח השאה כעת . לפני חמש שנים בא פקיד אחד מעיר הבירה לעיר נהואנר לפקח שמה על מכס הנכר ובזון לבו הצר מאד ליהודים בחפשו במסתרי ביתם ובעוללז עלילת ברשע . ורוח לבשה את אחד היהודים, וילך אל בית התלגרף להודיע את מעשי העריץ אל כבוד השאה, אך פקיד התלגרף כואן לעשות בקשתו, וירכב היהודי על תמור

(1) בשנות אירופא הורגלו לכתוב תחת חותם, ל"י אשר בחיבת, א"י חותם אשר זה התחיל הסוכה שלח, א"י, ומה יאל להם, נאצר עד דין, גב'ל עש שעריף, תחת אל דין, אל שריף, ועוד כמזכר . כן יכתבו ד"מ אדולף מאג'י, אדולף עוז, תחת ש"כר אל מאג'י, ש"כר אל עוז, וכן יעתיקו גם קרלי עברית . כן יעתיקו ד"מ משפח רוסית, השאה, או השאה הפרסי תחת השאה . והפך גדול צייס, כי שח צפריס—קין, וסך—שחן, ולמלך יקרא שח. ואם כרוסס יכתבו שח בשאר א"י להם חותם, ה"למש נעתיקו תחתו בשעת ? (אחרי שלח דברי אלה לבית המערכת ראוי להעתיק בלחך גליוני הא"י מאת המאג'י. ל"ז צנקרסו על האשכול, ודברי ל"ז זה ממקומם הקודם מרס ראוי דבריו בדפוס) .

יולך אל תוצירבאן הקדושה יודיע משם את כל הנעשה אל הדת השאה, ובסוף דבריו
הדיע לאמר: כי גם תשלומי הרעפושע אין בידו. ועוד בשבתו שמה הניעה תשובת המלך
לאמר: פקיד המסס יוסר ממשרתו ואיש אחר יבוא למלא מקומו. גם משכר המשלוח
תפשי הגן*. בשוב השאה ממסעו הרפס או בפרסית את סדר מסעו ויספר לפני עמו
אח אשר חזו עיניו שרים ונכבדים יהודים אשר מהם גם יתעצום למלכי אירופא, ואנכי כותב
המסר ראיתי את התוכרת בפרס, אך בבל זאת לא יוכל להשקוט את שנאת העם אשר
לא ישאל בעצת מלכי אירופא. רוב מדינת פרס נתלקה לשתי מחלקות אשר כל אחת
סך נתונה בתכירה ביד אחד מבני המלך הגדולים, גלילות אדריביג'אן וארדילאן
ומדיסתאן המה ביד בנו הבכור ואלי זקן יורש העצר, וגלילות פרסיסתאן ופסיסתאן
ולדיסתאן המה ביד השני, וילא מולטאן*. זה האחרון יושב באיספאהאן והראשון בתבריו
ועל כל אחד מהם לשלם סך קצוב לשנה לאוצר אביהם המלך. הבכור היושב בתבריו
מקם מקור השנאה לישראל. עשה גם הוא כמנהג מקומו. אולם אחיו הקטן וילא
מולטאן אוהב הוא את היהודים. גם סוחר הגוה באפוס אשר ישלח אל חינא, וגם עד
לנרץ יגיע מסחרו. בבואו אל אחת ערי ממשלתו יבואו היהודים לקבל פניו וכמו נגיד
יקרנם וידבר אליהם טובות. מנהג היהודים שמה להביא כבש תמים אשר יותן ביד אחד
מנכבדיהם והוא יאחזו ויוליך אותו מסביב להאורח ההגון הזה לכפר עליו, ואחר ישחטוהו
ואת בשרו יחלקו לעניים, והאורח ירחש להם רגשי תודתו, פעם אחת הלך זקן אחד
יהודי ויסבבהו במעגל לאמר: הרי הוא כפרתו תחת אהבתו ליהודים; וינער בו בן המלך
באמר אליו: איש שיבה הגן ואנחנו חייבים בכבודך. משתהה אחד צורך ישראל היה
באספאהאן; וישלח וילא ויביאהו אל ביתו ויתן לפניו כוס יין שרף וימאן: לשתות — כי היין
וין-גן ממאים המה להם — וישאלוהו בן המלך לאמר: הטוב טוב אתה ממני אשר שתיתי
לענין? ואחר אשר השקרו לשכרה על אפו ועל חמתו צוה עליו לזקק לפניו במחול
ושלחה — אל ביתו. אמנם עקבותיו לא נודעו עוד וסי זה יעז בנפשו לשאול את בן
המלך מה נעשה יקר וגדולה להמן הזה? — גם המה יתנו בתכירה עיר ועיר ליד
השר אשר יוסיף במחירה (1). השר אשר עלתה עיר אחת בגודלו יסבור את היהודים
אם בה לשר קטן ממנו, כי תרפה היא לו לשפוך ממשלתו על הנקלים האלה. השר
הקטן הזה יקרא בשם זקן ידוד: שר ישראל. אם ישמור עליהם כהוראת שמו? ישפוט
הקורא. השר הזה אשר בבספ מלא קנה את היהודים הנכבים מיד מושל העיר איננו
סודפי כבוד אך מאוהבי בצע. סם היהודים שמה איננו לגלגלת, רק סך קצוב על
כל עיר ועיר מימי אבאם שמה לתת בשנה לאוצר פקיד המלך, וראשי היהודים ימילו
את המס הזה על איש ואיש לפי ערכו, או נאמר יותר בצדק לפי רצונם. שר ישראל
אשר לא ישבע במס הקצוב הזה יראה למסם עצות ולעולל עלילות להריק את בתי

(1) נפרס לא נפוט סם מיוחד לפני הממשלה המרכזים כאשר נבדעונו אחרות. ד"ם עיר המלך
ועיר המחת: נובדעונו וואילוד, ובחוגרמה: וואילאיה, סינג'אק, קודס, ועוד; אך נפרס סם
מיד לכל עיר. למסדאן וקרא דד אל סינג'אק: עיר הכרמל, כי זה רוסאס רבים, ולאחרות דד
לא גלגלה: עיר הכרמל, דד אל גלגלה: עיר הממשלה. לאסכאהאן קורא לערים דד אל יסוד:
עיר הסודים, כי זה יסודים יסוד ממשל עיר פרס, רק זה שטח מספר החליפו הסודר מה בחול
דד אל סלמנה. גם סמסלים לא יסוד בחולריסס. ד"ם בעיר אחת יקרא המושל אשר עליה נסם:
אשר זאן, ובסמית: הסוד: אליה במדונה: עזא אל דוולת, ובאחרות: עזא אל קלף, סריף אל
נאם, אמר יסודי (י? ?) ועוד כאלה רבים.

היהודים, ויהודי אחד ערום כנחש ימצא לו אשר יחפש ואשר יגלה מצפוני אחיו בכל עת מצוא. אם יחפש אחד בכף על כל דבר פשע ועלילה, או לא יראה את פני השר ריקם, כי ישלם כסף ענושים ככל אשר יושח עליו. לאיש הבינים המפענח צפונות אלה תהיה שלישיית הכסף למנה. להצלחת היהודים נמצא דבר אחד טוב בפרס, והוא כי ישנם רופאים יהודים רבים אשר בעצמם ידרשו התושבים כנקלה כנכבד. הרופא אשר יקרא חכים נכבד הוא בעיני עם הארץ כי חייהם הפקדו בידו (דרכי רפואתם דעקים מדרך רופאי אירופא), לו מהלכים בחצרות השרים והשופטים והמיוחסים, עמו לא ידקדקו כחום השערה אם ירכב על סוס ברחוב העיר—דבר האמור ליהודי—וען יודעים עם הארץ כי לפעמים ישלח השר סוסו להביא אליו את הרופא בחפזו. גם לחמו ניתן ומסיר נאמנים, לפעמים רחוקות יצלה ביד אחד הרופאים אשר לבו טוב לאחיו (חזון לא נפרץ, כי האיש אשר זכה להיות רופא גם זקן אריך לו אשר יצבעהו בצבע חינה אדמדם, ומהלכים לו בין הגדולים, ידום לבו גם הוא וכאחד התושבים יבו גם הוא ליהודי, כי חכם הוא בעיניו מאריסטו בטלמיוס ואפלטון, יען... יען כי יודע הוא קרוא פרסית ובעיניו ראה את שמות הפילוסופים האלה בדפוס באותיות פרסיות, ומי זה ישוה לו? מי זה יבין כי לא הבין את דבריהם? הלא בפיו מבטאים מחכמת הרפואה והתכונה אשר לא יבינם ההמני, ונשק מוכן בידו מול אחיו כי יירא מגשת אליו) ללמד עליהם זכות ולהוציאם מסצוקתם. עוד דבר אחד קטן מן הראשון נמצא שמה לאושר היהודים: עם הארץ מאמינים המה בקמיעות והשבעות וסגולות וכאלה; והיהודי הפרסי אשר למד ידיו לכתוב אשורית ולשוננו לפטפט בלשון הקודש לו, מולא יקרא, כאשר יקרא להמשתהד הפרסי מולא פלוני. יש מן המולאים היהודים אשר ירצו להכבד על פני כל העם והלכו אל המשתהד ולקחו ממנו רשות בכסף כלא ללבוש מצנפת-כילא או משתהד. עם הארץ יאמינו על המולא היהודי בעל המצנפת, כי לו נתכנו עלילות ודוחת ושעירים שוד וקטב, כי בקי הוא בשמות המלאכים המסונים עליהם, כי בידו להשביעם לעשות רצונו גם אהבה גם שנאה הכל ביד המולא בעל המצנפת, על כן יקנו ממנו קמיעות בכסף מלא. יש אשר יצוה המולא להביא אליו תרנגול ותרנגולת במראה ידוע לפי מול האדם והוא ישחטם יחד ויכתוב בדמם את הקמיע. הקורא האו-פרסי יבין כי את בשרם יאכל המולא וביתו, אכן להפרסי יספיק הפלא הזה להכיר עין בעין כי המולא שופט את שונאיו בדם ואש. אם ירפא אחד מאלף בעלי קמיעות האלה, אם ימצא את שאהבה נפשו, אז יעריץ את שם המולא היהודי בפני כל אוהביו ומיודעיו. המולא בעברו בחוצות לא יפחד ממתנת יד השוכבים, כי ייראו מגשת אליו פן יגור אומר ותיבש ידם. גם היהודי אשר בקר את ירושלים ת"ו יקרא בשוכו לביתו בשם חאג'י בפי היהודים ובפי עם הארץ, ומצנפת בר יצנוף גם האיש הזה ונכבד הוא מאחיו. לא יפלא עוד בעינינו על כאמיני הבלי שוא כאלה, כי בקום אחד מבני עם הארץ ערום ונבון לחש יודע תכונת השמים וכסליהם, חוסין שמו ויגל את און מאהביו סביב לשנת תר"ך כי נביא נאמן הוא, נהרו אליו המונים המונים, ויקרא בשמו, מירוא-חוסין-זאן, ודת חדשה יסר דת הבאבה, כי כל ספריו אשר כתב מתחילים, בשם אבהא אשר מספרו השע הנשאר בחשבוננו במספרו הקטן בכל סכפולתיו. בשנות מספר גליו עליו יותר משני מיליאן אנשים וביניהם גם רבים מבי. ראשית הנגע הזה נראה בישראל בהמדאן ומשם נגע עד בהדאן בשאן ועוד, ואחר אשר גרש אותו המלך נאצר אל דין שאה מנבל פרס, ויברח הגביא הזה לקושטנטינופול ומשם שולח בפקודת הממשלה אל עכו לשבת בה עד בוא חליפתו, ואחר אשר רדף מלך פרס חרמה את כל הגוים אחריו, יען אשר נסו להתנקש בנפש המלך, אז שמו סתר פנים למו, ובמחשך יעשו את

מעשים. בכל שנה יביאו אליהם בסתר ספר קמן הכתוב ביד אבהא היושב בענו ,
ואשר יזכה להשיג העתקתו ישקול כסף רב מחירו עד שלשים תימאן (ערך מאה ח"כ)
ומאמינו יקיימו כל הכתוב בו . היוצאים סדרת יהודית לדת הזאת אשר פחדו מחמת
חמץ מצאו מחסה למי בצל המיססיון האורבת לנפשותיהם , כי חומה היא עליהם
מאיה מלך . את דת המיססיון המה יראים ואת אבהא המה עובדים . בין כה וכה פרשה
המיססיון רשת לרגלי הנערים ביסודה בהמדאן בית ספר לנערי ב"י אשר ילמדו בו את
החנך , וסידור תפלה לא יבוא אל הבית הזה . תוצאות הלדים האלה המגדלים בנעוריהם
על ברכי בית הספר הזה יבין הקורא , אך לא היהודי הפרסי , כי הערימה המיססיון
לחשיב מורים מב"י הכשרים אשר יקחו שכרם במימב . האב רואה את בנו נתון בחיק
מלמד הנן (?) חנם אין כסף ואל שתי הנקעות אשר יבוא מורה אחד ללמד את הברית ודשה
ואל הנסיון אשר יבוחנו הלדים בכל תודש ע"י ראש המיססיון אחד אחד בחדר לא
ישט האבות לב . אמנם כן נמצאו לידם המגלים סודות מן החדר כי יחקור אותם על
אמנתם בעקרי הברית ודשה , אך מי יאמין לילדים שאינם נאמנים להעיד ? בעת
אשר תועלת הבית נראה לעין , כל כי ישאר הכסף באמתות האב , ועל הרוב אין ידו
משגת לשלם שכר המורה . תלא כל עם לתאר את שבר כת עמנו בהמדאן אשר אין
תלה עליו רק איש לבצעו מקצתו , עשיריהם חכמיהם ומולאיהם גם יחד . כי בשנות
תרל"ט-תר"ס עת הרעב הגדול בפרס , עת הכשירו נדיבי אירופא נשם נרבותיהם על
ראשי אחינו שמה , גם אז מה ראו עיני העניים שמה ? העשירים לקחו חלקם בראש כפי
הראי לכבודם , ומרפס רגליהם נשאר לפני העניים . עוד היום נראה שמה בתי העניים
אשר סכרום או בלחם והעשירים נהנו מחירם מכסף הנדבות . גדול כיום שבר עמנו בכל
סינת פרס , אך מה אשוה לך ואנהיך בת הכדאן ? אין גם מיפחה אחת אשר
לא נראה בה נגע הבאבחים אשר בשם המיססיון ידגלו , ומה יהי עוד כאשר יגדלו
תערים האמונים בבית ספר המיססיון ? ה' אלהים אתה ידעת ! כשמונה מאות בע"כ
סחינו שמה (כסאה וחמשים ביניהם באבהים) , ולחם שלשה בתי כנסת . מכבדיהם ה
סוד בן חאנ"י אלעזר , וה' חכים אברהם . מורה ושוחם שמה מולי רב"י (יחזקאל) ועוד .
ה' מלא יאודה בן מלא חכם וה' חכים מוסא , שניהם אנשים ישרים . שמה בתוך העיר
גנן עתיק אשר בתוכו קברי מרדכי ואסתר , בבוא איש אל הבית החיצון ופניו ימה
זהה פתח קמן ואחר אשר ישוח ויבוא דרך הפתח הקמן יראה בית עתיק רחב ידיים
ועלי כיפה גבוהה , ובה חלונות קרועים אשר יאירו מעם את חשכת הבית ; באמצע
הבית שני ארונות עץ ועליהם כתובות באותיות בולטות . הארון אשר לימין הוא ארון
מרדכי ואשר אל השמאל ארון אסתר . תחת הבית הזה מערה אשר בה קברות מרדכי
ואסתר מל הארונות אשר מלמעה . מיכין הבית בביאה על צלע צפון בית קמן
אשר בו יתפללו הבאים שמה כי צר להם המקום . גם בבית הזה יקראו המעלה בימי
הערס (ב"ד ובמ"ו לאדר) . כותלי הבית מוחים בסיד ועליהם כתוב באותיות בולטות
נחלת , איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי בן בן . . . עד יעקב"ו וכנראה הועתק
מסמך אשר בתרגום שני . הכתובה הגדולה הזאת תכסה את כל כותלי הבית . על ארונות
העץ תחתים כמה פסוקים מסומרי תהלים , ביניהם ס' פ"ו מתהלים כלו , בן חרותים
שמה הדברים האלה המתמידים את הקוראים : לידת מרדכי שנת ג"א רפ"ט ימי חייו
הליד שנים והיה גדול מאסתר מ"ו שנים , בשעת הנס היתה אסתר בת חששים שנה ,
מלכת אלכסנדר שבעה שנים קודם חשבון שמורות אחר ו' למלכו התחיל חשבון שמורות
מרדכי נפטר אחר רפ"א מתחילת מלכות אלכסנדר מוקדון שהוא שנת ג"א תשכ"ז
לב"ע . בשנת א' תר"ח נשלם תיקון הארון של מרדכי ואסתר ע"י ה"ה העניו מר

אבושעם בן אוהד וצ"ל, ע"כ על ארץ מרדכי, ועל ארץ אסתר כדברים האלה: מרדכי נולד מ"ם שנים קודם חורבן בבל וכל ימי חייו תל"ד. אסתר נולדה ליד שנים קודם חורבן בית ראשון וכל ימי חייה תכ"ם שנים. נשלם מלאכת הארון אלף תרפ"ח ראש זה חקבר צותה לעשות האשה הכשרה מרת גמאל סאתם האחים הפקידים הרפאים מרואי אל דוולת יחזקאל וגמאל אל דוולת ישוע וימאל נ"ע". בכותל הבית אבן ובה דמות כדברים האלה, בחמישי בשבת מצי' לחדש אלול שנת ד' תע"ד ליצירה נשלם תיקון הליבוק של ציון מרדכי ואסתר ע"י האחים הנעמים כ"א אליה וא' שמואל בן הכ"א ישראל כאשי'. בבית החיצון כתוב, בשנת התצ"ו ליצ"י נשלם החרר החיצון ע"י שלום בעל שרה". ע"כ חתקת הכתובות, לבלי העיר עליהם מאומה עד שיבואו בעלי תריסין לדון עליהם. וכנראה שלא נעשו הארונות בסעם אחת, רק התחיתם מקדם ואחר שבעים שנה הוסיפו ראשיהם בטובה כמו כתרים על הארונות.—אל דוולת יקראו בפרסי להממשל בעיר, וכן לממשלת המדינה.

מדראן

מהמראן ילך הקרואן תשעה ימים ולפעמים שנים עשר יום עד יגיע לקרית מלך פרס היא מדראן. בתוכה כאלף בע"ב מאחינו, ולהם אחד עשר בתי כנסיות. מנכבריהם: ה' דוד מרדכי כאשי ואחיו, ה' מרוא חאליל (עקיבא). ה' מולא רבי נשיא, מדרה ושוחם ה' מולא אברהם ועוד. אם בעיני הדת לא רחב ערנה הפרץ בעדת מדראן כהמראן, לעומת זה רבתה העוובה בעיני הצבור. יש להם הכנסה תמידית מבית מלך אחד גדול הנבנה בפקודת המלך מכסף היהודים על חלקת אדמתם אשר היתה בתוך העיר, כן הכנסת מכס הכשר הנהג בעירם, ואיש לא ידע אנה יבוא הכסף הזה. שבעה טובי העיר להם אשר הנזכרים בשמותם מהם המה והם ידעו את אשר לפניהם, אך שאר בני העיר אין אתם יודע עד מה, רק בבוא עת שלום המס או יתן כ"א כאשר יושת עליו.—פה ישמח האדח ספי תושבי העיר שם תדש ליהודים, כי תחת אשר בכרמנאשה והמראן יקראו בשם, יהודים" כבשפת ערב, יקראו במהראן בשם, ג'הוד' ללעג וקלס, קרוב למבטא האירופים הקוראים ליהודי ושיד. אמנם היהודים הם המה בעוכרי נפשם, כי תחת אשר בהמראן יעסקו במקנה וקנין במיני בשמים ומכירת יעסקו המהראנים במלאכת זהב וכסף—אומנות נקיה וקלה... והתושבים יכירו זיופם אחרי עבוד ימי מספר—ובמכירת בגדים ישנים בשוקים וברחובות המעוררים נועל נפש בעיני הדואה, ובמכירת יין ושכר (כן יקראו להי"ש) לנערי עם הארץ—אשר הוא אבי אבות המומאה ליושב הארץ—ועוד כאלה. בבוא מלכב מאירופא בשנת תרל"ד קרא ליהודים ויתן להם מהלכים בשוק אחד גדול אשר בו יעסקו במכירתם, אך המהנה הזאת לא מצאה חן בעיניהם ולא החזיקו בה כ"א שנים שלשה יהודים אשר ישמחו כעת בחלקם, ושאריתם נשארו במסעם הקדם. גם פה יסרה המיססין האמיריקאנית זה חמש שנים בית ספר לנערי ב"י ולנערות ע"י הר"ר מארלנץ ממלא מקום ציר האמיריקאני ורופא הגם ומיססיונר. כעת מרם נראתה פעולתו עליהם, אך אחרית דבר מי יסורנו? מה מאד הישיבה חברה כ"ח לו עשתה כדברי האמנה אשר כרתה עם המלך בהיותו באירופא לכוין בתי ספר במדינתו עבור ילדי ב"י (כאשר בשרה או החברה בעצמה בסכתבה לפרס הנדפס בפאריז בשם, משלוח מנות לכ"ב בפרס"), כי מאד יחסרן בתי ספר האלה במהראן והמראן אשר חוו עיני. כי גם בהמראן אשר פרץ הדת הולך וגדל מיום אל יום, בכל זאת אם בית ספר ישראלי יהיה שמה או ימנעו האבות הכשרים מתת את בניהם בחיק המיססין.

דמי ידע אחרית אחינו בפרס אם לא היסד התברה בתי ספר שמה! כעשרים שנה לפני
היה איש יהודי רופא למלך ושמו חכים משה. אמנם עת אשר מת בן המלך וידי הרופא
קצרו מהעלות ארוכה למחלתו צִוּהוּ להכבד ולשבת בביתו. ורופא אנגלי ר"ד מולחזן
סלא את בקומו (1).

סמך לסהראן ימצאו יהודים בדיסיואנר מעט ויותר מהם בבארפודוש אשר בגליל
מאזאגנריו. כעשר שנה לפני קרה מקרה בברפודוש, כי אחד הרופאים אשר המיר
דתו נקרא אל בית משתהד להמציא רפאות העלה לבנו הילד, ובשנות הילד את סמי
הרופא—מת. ויקומו כל התושבים ויהלו לקצות ביהודים בני דת הרופא לפניו ויהרעו
מהם כמה נפשות, והנשארים המירו דתם. וימהרו להודיע את הדבר אל אחיהם אשר
במהראן ומשם אל אירופא. וישלח השאה שמה שר אלק ואלפיו ויתן להם הרשיק לחזור
אל דתם, וישמור עליהם ירחי מספר, ועל התושבים פקד לשלם ליהודים את אשר שללו
מהם בעת ההפכה. והיהודים נשארו בדת אבותם.—העידות האחרות בפרס אשר שמה

(1) לא יכולתי לתח מחסום לפי עמי מהעיר על דברי, האסירה" אודות אחינו צפרים. בהאסירה
השטותית חרמ"ו טמר 11 בא מאמר המדבר על סהראן. והנה לא חזקת על ציוני המספר והשבון
צמי כהנסיח, כי אולי לא חקר ודרש בעל המאמר לדעת דבר מכוון. אך כי יאמר, על הסתח צביאס
רשום כתב עברי ופרסי (והפרסי על שום מה? אולי עבור אחד אחת ממאה יאדים אשר יצינו)
הספוק של נעלך כו". ולאני לא ראיתי הספוק הזה רשום על הסתח לא בשהראן ולא בעיר אחרת.
אך אמת הדבר כי אחינו הספרדים או המכנים עמם בשם ספרדים יקיימו את הספוק הזה בכל
מקומות מושבותיהם. עוד יאמר, הרב הכולל שמה הרב ר' אברהםס". הקורא יתשוב כי הוא רב כולל
למדינת פרס, ומה אפשר כי ה' מולא אברהםס—לא אברהםס—הוא מורה ושוחם לא יותר. ועוד
שוחשים כמורא, ולומדים גדולים ממנו ישנם בשהראן. כן יאמר, הרב ימלא אחד מחלמדי האעירים
לדרוש—"אח חלמדי לא ידעתי, אמנם ככלל מקומות הספרדים כן גם שמה מולא מיוחד לכל ביהכנ"ס
אשר ידרוש בכל שנה. עוד הלאה, היהודים המה חזקים מאד באמונתם" ויש להוסיף: וסולחים ביהכנ"ס
לציה כפר מיכסיוני. עוד יאמר, הממשלה חקרה מאורות הגאז בכל העיר כו", ולאני הכותב לא
ראיתי מאורות האלה רק ברחוב אחד אשר לפני שער המלך, אכן לפני בני צירי הממלכות לא יארו
המאורות האלה, ומי בקש להביא ברחוב היהודים? כן בהאסירה היועית חרמ"ו כמדומה נחוש
שם בא מאמר העתקה מאנגלית, פרס כמות שהיא", שם יאמר: אם יכין יהודי משחה וצא הפרסים
אצלו ושחז את כל אשר ימלאו עד בלתי השאיר שריד. העטע האנגלי הזה שכה ללמוד הלכות סומאס
וסתרה צפרים. ישנם מן הפרסיים אשר במכרם דבר ליהודי ויקחו כסף מחירו וירחצוהו כדי לפסחו, ובשר
פרסה כי יהיה ליהודי צפרים לכלב ישליך אותו באין קנה, אם לא ימלא לו אורח חירוס אשר יקאו
(גם בהאסירה היהודים לא יטעו לקנות) ואך ישלח הפרסי את ידו למאלל ומשקה ישראל? גם
בהאספה חרמ"ו ז' 77 יאמר, אורדי היהודים שרפו ביהכנ"ס בשהראן בשנת חרמ"ה" אי יסיי שמה או
פ"כ ידעתי כי לא נאמנו הדברים, הילכך פלגין דיטורא צרירים לחוד ושרפו לחוד ושהראן לחוד, כי
צוררי היהודים בצירונרד עת החמיל היהודים לבנות למו ביהכנ"ס חדש סוף שנת חרמ"ד ויבט אורס
עד הסתחמה צא חושני העיר כל העם מקפה, וכל אחד מהם לקח אכן (לבינה) ביזו וישב אל ביתו,
יש אשר לא מלאו האנגים למו וישבו ריקם, כן היה הדבר בלי שפה יחד; גם צר"ס חרמ"ה ליל
פ"כ נשרף ביהכנ"ס בהמדאן בסיינת מר הדלוק חמיד בסיכל. אכן ביהכנ"ס בפרס אן כדקא קא.
לא מלאו הדבר כי יטאו שניאות בדברים הנאים בהענקות מהענקות שוטם, אך לא אשר ידעתי
עלי להגיד לפי הקוראים.

מאדני ואנכי לא ראיתים הלא המה : כאשן, אפֿלאהאן (1), שמה הקהלה הגדולה שבקהלות פרס וממך לה כולפינאן וכוֹנסאר ; יוד הנקראת ע"ש המלך יודנר מלך פרס שמה הקהלה המצוינת שבפרס בחכמה וידאת שמים, גם יש שמה חכמים העוסקים בתלמוד, חוון יקר בפרס, לא הרחק משם העיר פרסאן אשר גם בה בשלשים יהודים במספר. ולכך מוק שירז, ובנדר-אבו-שהר, גם סינה אשר בכורדיסתאן. ומלבד אלה ישנם יהודים בכורדיסתאן מעט מזער בהסקוטות : בינ'אר, סאכס, סבלן, ארמי, בשקלאן, סלמו. הסקוטות אשר ישבו בהם יהודים לפני שלשים וארבעים שנה הלא הכה : שושתאר—וממך לה הכפר שוש או שושן אשר שמה ידאו קבר דניאל הנביא ואין רשות ליהודי או נוצרי לבוא שמה—קווק, תברז (2), רשה, סיבואר. אמנם רעות רבות עברו ראשי היהודים שמה, ולא פעם ושהים נאספו התושבים ויכנו להם כטבה, עד סמו תמו רגלי יהודים משם, כי כתי מספר אשר נותרו בהם מצאו מפלט למו בערים אשר יהודים שמה בהבון, ועוד היום נפגוש בערי פרס בין היהודים אנשים המכונים : שושתארי, קוויני וכו', על כי באו הכה או אבותיהם מערי המהפכה לגור בין אחיהם. לשון היהודים בפרס פרסית משובשת אשר עם הארץ לא יבינוה, גם היהודים תושבי עיר אחת לא יבינו שפת אחיהם תושבי עיר אחרת, כי שבושים שונים להם, ולכן כאשר יפגשו איש את אחיו ידברו פרסית צחה אשר יבינוה שניהם, ואשר בכורדיסתאן ידברו בשפת ג'בילי, רצוני : שפת ההר, והוא ארמית משובשת מעט מועד (3).

משה ד.

אחרי הדעתך קורא יקר את כל זאת לכה נא אתי אקחד אל צפון קרמת פרס עירה משהד העוסדת שמה. . . ברגעים אחדים אביאך שמה וראית אותה בחוץ. אולם

(1) לא רחוק מעיר אספהאן יראו אחינו את קבר שרה בת אשר, ועליה ציון אשר לא אדם גדול הוא אם קמן ? אם הנה לא ישיחו לב לדברי האגדה האומרת כי שרה נכנסה לג'ע בחיים (תרס"ט יב"ע, וינש, ופנחס, וילקום יחזקאל רמז כ"ח) הנשים אהמו לב לדבריהם אלה ? ומי הביא אותה לקברה בפרס ? לא לי לדעת זאת ! אך הוא נאמן אהיה לכם אשר אסור ראיתי במכתב בני ק"ק אספהאן לאחז"י ק"ק סהראן בשנת תרמ"ה לאחר : כאשר הבנין העומד על ציון שרה בת אשר נסה לנסול וקָרָה ידם לכלל את הולאות הבניה לכן יבקשו עזר מאחינו ק"ק סהראן, ומטעם גדולה היא כהחב צהלים מפורש מלכי שב"א וכו"ל אשכר יקריבו, ר"ח שרה בת אשר וסרח בת אשר אשכר יקריבו ובזכות זה חכה לישועת ישראל ואז מלכי שבא וסנא אשכר יקריבו וגאמר אמך. האמת אגיד כי לא חקרתי אז לדעת אם הקריבו אחינו הסהראנים אשכר אם לא. ע"כ אל תחסוך נא קורא נכבד לדעת יתר ממני.

(2) משם יאז אל חבצתי הפרסי מבאר הקדמות ס' המורה. עיין לזה"ס לב"י ערך מאמר 249 וערך שאלות 33.

(3) בהוצאת מנחם 11 תרמ"ח גם בהצ"י גליון י"א נאמר, כי מספר היהודים בפרס ארבעים אלף (כיום הדברים לפי ההערכה). עוד נאמר : הגדולה בקהלות פרס היא הַצִּיִּיאָן (לא הַצִּיִּירָן כהצ"י כי רק בלשונות אירופא הורגלו לכתוב שם העיר בסגול ולא בלשונית הקדם) ומספר היהודים בחוכה אלפים וחמש מאות (באמת הגדולה בקהלות פרס היא אספהאן לא סהראן, ומספר היהודים לא יגיע לתשעון הזה רק אם נחשוב חולי למספר נפשות) מלבד מחמדים אשר קבלו עליהם דם ישראל (שקר מוחלט כי המגיד והמתייר אחז דמו להמית) יהודי המוכר דבר למחמדי עליו לגבש

לא בוקן קצור יבוא שמה הנוסע מטהראן, כי עשרים וארבעה סמעות ימנו בעלי הכרואן (השיירא) מטהראן למשהד, אך בדרך ינורו יומים ושלוש בסימנאן, וכן בשהרוד, סיביוואר ונישאבור (סקס מחצב אבן הַפִּירוּ או מורקים) אשר דרך עליהן יעבור הברואן, ובכן ימשיכו ימי הנסיעה כשלושים יום ויותר. אך התדמה בנפשך כי כרואן הנושא צרי ולוּם משהדה הוא? לא לא! הברואן הזה נכבד הוא בעיני כל יושב פרס סיאר אורמי עד ים מאסקאם. חוב גדול הוא על כל בן שיע ללכת פעם בימי חייו למשהד להתפלל שמה על קבר קדושם, אימאם ריזא* אשר לסיבתו הקרא העיר בשם משהד, כאשר יקרא גם הכפר אשר עלי קבור שמה. אכן בפי בני סיני הקרא העיר בשם, רודא*. האימאם הזה הוא אחד משנים העשר אימאמים אשר יאמינו בהם הפרסים, והוא גם הוא נהרג בידי אויביו ככל קדושי השיע, לכן יתקבצו הפרסים מכל מקומותיהם שדראנה לחיה והיו למחנה כבד ללכת משהדה. במלך הראשון בצאתי מטהראן עם הברואן הזה שמעתי אנשים בוכים בקול מר, ואנכי מרם ידעתי דרכיהם לכן חשבת כי הבה האחד את רעהו. אולם אחרי שמעי קול בוכים זה גם במלך השני והשלישי המיתי אוני להבין אמדותיהם, והגה קול קנים והגה וחי על עלי ובניו חסאן חוסין ועל כל קדושיהם אשר לפני בני עולה נפלו. ככה יעשו מספר כבד בכל לילה בדרך מסעם, האחד יושב במעגל ויספר בחרוים את פרשת יום הנורא יום הוכן להם אז ממבח, וכל השומעים ידוים מתופפות על לבביהם לאמר: הוי חסאן! והוי חוסין! בכל לילה יחפשו אתר בעל דברים חדש יפה. קול אשר ישנה לפניהם את סדר הכספר, ובתוכו יקללו את הכבים נפשות קדושיהם כי יהיו לדראן עולם, וכן התמו סדר הלילה. חמשה ושלושים ללות עמל כאלה מנתי לי עד חגיגתי פני משהד. בכל הדרך הזה ישנם בתי מלך גדולים בעלי ששים ושמונים חדרים הבנויים סימי אבאם שאה—אשר הרבה לבנות בתים כאלה בכל מרחבי ארץ פרס—בם ילינו הנוסעים האלה. אך כאשר יצאו את סיכנאן העיר לא ילינו עוד בצל אבנים, יען בתי המלון שמה מלאים חמה יצורים קטנים ארסיים סמין הפשפשים, אשר כבוא אודה שמה ירחשו על גופו בשכבו בלילה, ובעת

מחרו בזהמורים, עונש יענשו אותם אם יעז לריב את יריביו. אין ליהודי ללכת בקומה זקופה (?) אכור לו ללבוש זבטונים, אכור ללכת אחורי מחמדי, אכור לבטח בית למעלה מבית מחמדי (כל אלה דברי רוח! אולי קרה מקרה אחד מאלו המינים, ומקרה כמוהו יקרה לפעמים גם באלך חופש כאמיריקה), מהגרי היהודים שורים מעם (?) מדרכי האירופים אבל בדרכי חייכם ככלל יחקו את היהודים האירופים (אליהם יחקו את מי שלא ראו מימיהם? ואולי יחקו—את הצגידים) גם סידור חפלה אחד להם עם יאדי אירופה (סידוריהם דפוסי וזין וליוורט כסדורי כל הכפרדים אשר גם באזיא ואפריקא, ומאז ס'ד מעיקרא כי סדר חפלהם מרופה אחד נסדר?). ככלל לא אדע מה היה לכופר העגרי כי הביא מעם גרעירי חמה בלולים בגל גדול של חכן. ואדמה כי ראה את פני יהודי פרסי ומסיו הוליל מליס, ויכתוב על הגליון דדיו, והפרסי הזה כהם לו למען יוסיף לו כסף חוטפות בהעירו את כל דגשי חמלחו.

עוד בהגזי שם בשם הפרה, כי שר העיר חרמשון הסיל על מולא יחזקאל עונש כך חמשים חומאן, חמס אחד מכבדי העיר אזה חסן אזהב ליהודים עמד לימין המולא עד כי יאל חפשי* כפמות האלה לא מחרים לי. את מולא יחזקאל כבר הכירו גם הקוראים. וזה האיש אקא (לא אזה) חסן הוא מחמדי יליד ערבסחאן, ועל שכתו משרת ציר לממשלת חוגרמה ובריטאליא בעיר כרמנשאן (לא חרמשון, כי רק נלעג הלשון יבסא ככה) ואזהב הוא את היהודים כי... כי נאמן הוא בנים מסחר חזע סי* יוסף גורג'י מבגדד בעירו (ראה בהשקפה כללית על ערבסחאן).

יחלו יחלו ארס בבשר האדם. לכן יקראו לכו הפרסים: גאריב נאו—נושני האורח, או: שאב נאו—נושני בליל. הגשור הזה אם יחזיק בפיו מעם חלב רנעי מספר בלי בלוע או יקפא החלב בפיו והיה לגבינה, ואז ידעו ברור כי גשור הוא, ועל אופן זה תהיה גם רפואתו, כי ישקוהו חלב די שבעו ואז יקאנו, ושוב להשקותו עוד הפעם כה יעשו ימי מספר עד חיותו. אמנם אם רב הארס בבשרו או לא יקא את חלב משתהו כי יקפא במעיו והיה לאבן, ואז תקצר יד רופאי פרס לרפאותו, וימיו עוד לא ימשכו. כפחד היצורים האלה נעזבו בתי המלך מאדם, והנוסעים ילינו על פני השדה מעת צאתם מסיסנאן עד קרוב לסיבוואר מקום אשר ממשלת היצורים האלה לא תגיע שמה. הקורא הגבון יבין את אהבת המתקדשים האלה להיחזק עמם בדרך בראותם כי ישכב עת יתפללו ויתפלל עת ישכבו, כי יטע עת יספורו, כי יקדים לפניהם דרך יום ביום הששי להגיע אל המלך אשר יגיעו המה ביום השבת. ובכל זאת יפתחו כנגוע באיש אשר יכירו כי איננו פרסי, יען לא צפון לבם מהשכיל אשר החוסה בצל מסלכה אהדת יש לו ציד אשר יוכל לדיב ריכו. העיר משהד—אשר אליה יתרו כל הפרסים גם בני השעי אשר בהודו ואפגאניסטהאן בוכרא ודרי קוקו—רבת המסחר היא, כי כל אשר יבוא שמה יביא אתו מזמרת ארצו ולקח תמורתה פרי ארץ אהדת. אמנם גם דבר יקר וזולת זה ימצא שמה דאיש השם עיניו ולכו על דרכי העיר ואנשיה, חוץ יקר אשר לא ימצא בימינו אלה אולי בכל כדור הארץ. על הקורא לדעת כי גם משהד היא אחת העיירות אשר קטו יושביהן על היהודים להרוג ולאבד, עד... עד אשר המירו כבודם, ומעט מהם באו לגור בכל ערי פרס אשר יהודים נתתם שמה. גם היום ימצאו בערי פרס יהודים אשר מסעדה מצאם, אשר נטו משם בעת המהפכה. קול דממה דקה בין היהודים בפרס כי עוד ימצאו במשהד וקנים הזוכרים את דתם ושומרים אחריו בסתר. אך הילדים הבאים מקרוב ולא ראו את היהדות סימיהם גויס גסורים הם. מוד כמס הוא הדבר הזה בפרס... יען ישנם עוד וקנים אשר יזכרו עת מהפכת משהד המסובלת סלפנים ביהודים מצוינים בעוזר וחכמים פייסנים, עת באו משם נסים ונמלטים להתבא בסתר אהלי אחיהם, ואחר אשר התישבו הנסים האלה איש איש באשר מצא קורא לכל אחד ואחד מהם בשם, סדומי' לכל יודע לאיש מעם הארץ כי מסעדה בא, יען כי כל איש אשר המיר דתו בדת הארץ וירצה לשכב ממנה דמו ישפך, ויהדי משהד הלא המירו כבודם, ואיך יבוא איש מהם לשמור דת אבותיו? לא כן הבאים מערי מהפכת אחרות יקראו על שם סקוסם הראשון בגלוי יען כי שמה לא המירו דת רק כרעו כולם למכת לבר כהבורחים לנפשם, ולכן לא נשארו מורע היהודים שמה כאשר נשארו במשהד. על כן הכבו שמות המשהדים לשם סדום, למען הסתירם מספר ארוב. אנשים בכנוי הזה ראיתי בכרמנשאה והמדאן. אכן אם יבוא איש למשהד ויתחקק על שרשי הדבר הזה בישוב הרעת או אז ידע דבר לאשורו. ישנו רחוב אחד במשהד אשר בשם, מתאלה אידגא' יקרא רחוב היהודים, ויש אשר יקראו לו כיום, מתאלה ג'אדירדהא': רחוב המכירים, שמה משכן היהודים לפני, אמנם כיום אם יבוא איש יהודי אל הרחוב או לא יניתהו לדרך על סף ביתם ולא ישמא כל אשר בבית, ואולי לכל יעלילו עליהם כי אתהבים המה כסתר לכבם את בן דת אבותיהם. אך בעמל רב נוכל להגיע אל מסרתנו לחדוד כליות ולב האנשים האלה. ועתה הם אונק קורא יקר ושמע קורות העיר הזאת אשר ספרו לי זקני ונכבדי העדה ההיא—אחר אשר עלה בידי להכירם—בסתר המדרגה. בשנת התקצ"ט י"ב לחודש ניסן יום חל בו או מספר חוסין להפרסים, היתה. יהודית תולה אשר פקד עליה הרופא לטכר ברם כלב. קרובי האשה מצאו כלב וביאורו אל חצרה, ולא מלאם לבם להרוג אותו, לזאת קראו לגשר פרסי אחד כי יקח שברו לחרת

הכלב, ויפלו ביניהם דין וחברים בגלל שכרו ויצא הנער החוצה ויצעק מרה כי תג'אדים הביאו כלב ויכנוהו בשם חוסין, ויהפצו סמנו כי יהיו את הכלב הזה להתקלם במספר התושבים. תקנאים האלה לא הרבו בחקירות ע"י היהודים שנואי נפשם ויקטו בתרבות: ברסחים אשר בידם—להתגודד בעת המספר. כמשפט חיוס עד שפך דם—ויהל' להרוג ביהודים. ואחר אשר הרט בהם כחשישים נפש איש ואשה או שחו עצות בנפשם להסיר כבודם כי או יסלחו לחטאתם. בהי הכנסיות. נהרסו בעצם חיוס ההוא, וספרי התורה נשרפו באש לבד מספר התורה אחד אשר עלה ביד היהודים לחסותו, והגו אחם כיום הזה. ומני או שמרו עם הארץ את עקבותיהם ימים רבים לבל יעשו בערמה לשמור דתם בסתר. רבים מהם נשמטו אחד אחד לחרת (העראם) הסמוכה שמה דרך שנים עשר יום, ומהם למחרת וכל ערי פרס, והנשארים התחיהם נאלצו לעשות כמעשה עם הארץ, ולאט לאט שכחו דת אבותיהם, בלתי יחידים אשר פרשו מרדכי העולם ונשארו כלאים במתיהם ושמה עשו כלבבם. מוריהם ושוהמיהם מהם ברחו ומהם נאספו אל עצמם, והעדה נשארה באין מעורר ובאין מזכיר, וולתי שתי פגולות נשארו גידם אשר נצורם כבבת עינם כצדיק כרשע, הלא המה צום העשור והג המצות בהלכתו. תושבי העיר הרחוקים מסקום יהודים לא ידעו ברור מתי יהיו החגים. האלה לישראל, ולא יכלו להעבירם על שתי אלה אשר שכרו בסתר אהלם. שתי הפגניות האלה היו להם כשני עדים נאמנים כי מורע היהודים המה. גם נשואי תעודות לא נעשו שמה במשך השנים האלה בין ארבע מאות משפחות בערך הנמצאות שמה רק כחכשה וששה יוצאים מן הכלל. גם כל הבן חילוד להם מלו אותו כרת, באשר מן יעשו גם הפרסים, ועל הפריעה לא ידעו עם הארץ לשית לב. במצב כזה עברו עליהם כשלשים שנה, וזה כחמש עשרה שנה העיר ה' את רוח בני הנעורים מנכבדיהם ויגדו אתרי ה'. גם נמצא בהם אחד וך הרעיון אשר הצליח מאליו בלמודי התורה וידיו רב לו כעת בספרי עין יעקב ומחקר דרוש ומסר, וכל ימיו יהנה בתורת ה', כל העדה יאהבוהו עד מאוד, והוא לא יתנה משלהם רק יתפרנס ברוחק מיגיע כפיו. האמת אנכי כי לא ראיתי שונא כהננו כסוהו בכל ערי פרס, ומני או ישארו צאן לעצמם כרת, את המרפות יסכרו ע"י סוכרים ערומים במלאכתם יודעים לשמור סודם. בכל יום השבת יפתחו חנויותיהם ויניחו שם אחד למשכרת והמה יבואו במקום סתר להתפלל בעשרה. כחצות היום יתקבצו עוד הפעם בסתר המדרגה וישו אונם לשמוע בלמודים ספי סודם היקר אשר הוא כבן חמשה ושלשים שנה. גם חופה וקידושין יעשו בסתר ואחר ילכו לבית המסג' לעשות כרת יושב הארץ. על דלתי בית המסגד אשר על קבר איסאם ריוה ישקדו יום יום כמדרקקים שבפרסים, גם יסעו לבקר את קבר מחמד במיכה ובשונם ישובו דרך ירושלים וידאו שמה את פני הרה"ג ראשון לציון, וימתיקו עמו סוד. . . אמנם מן ישנם ביניהם גם אשר ילכו בשרידות לבם באין מוחה. אך את מי אין כמו אלה? אבות רבים הסירו מכיתם כלי סריק פגולים והביאו חרשים תחתיהם בהשתדלות בניהם. טובי לב המה ובכל עת שלל וביזה בהרת העיר אספו למענם כסף ובגדים ולחם ושלחו אליהם ביד איש עתי. ואם יכירו כי יהודי בא מרחוק יחפשו עצות לדבר עמו בסתר ולשאול לשלום אחיהם, ולבקש מפיו תורה אם מענה בפיו. סוף דבר נאמנו דברי חז"ל באומרים סקל כי יידה ברוח, על הארץ ישוב לנוח; ונכבדיהם לא אוכל לקרוא בשם פן אותה מגלה סוד. אמנם אשר דבר לו אליהם יוכל לחקור אחריהם בשוק ניושני אשר שמה יבואו בכל שנה מן האנטים האלה. ואשר דעתו רחבה יוכל להכירם ויחזר מזה ידע האיש אשר יבוא עידה מרו כמטילה החדשה הואקאספית. גם יוכל לשלוח אליהם מכתבים בכתב רשי ולשון הקדוש ע"י בית הדודד אשר כסרו, אם ידע שמה אחד מנכבדי העדה. הג'אדירים

האלה נכבדים המה במשחך בעיני הממשלה ובעיני הסוחרים החושבים, ומוחזקים המה לנאמני רוח. אם יבוא אחרי החושבים לקנות דבר מה בערב וישלם את המחיר, או כי יש לפתח קראן אחד כסף על פרושות נחושת, או יבדוק והחנני את הקראן בשבעה עינים לדעת אם איננו מזויף, אך אם יבוא אחד הג'ארידים ויודו קראן כסף או יקחהו הסוחר גם בלילה במקורה אחת. אחרי עבור שלש שעות מן הלילה או יתפשו השומרים הסובבים בעד את כל אשר ימצאו לבר מן הג'ארידים. גם רבים מעסקי הצבור נתנו ביד הג'ארידים הנאמנים. בסתר לבם ידעו אכנס החושבים כי הג'ארידים אינם נאמנים לדת השלטת, אך העונה את חבל יעור את עיני המשתהדים בכל עת מצוא, והסוחרים ישמרו לפיהם מחסום פן יבולע למסחרם ובכלל לא יאבו החושבים לגלות קלונם, כי חיהם תלואים ביד האוהבים המבקרים את קבר קדושה, ולכן לא יוכלו לחלל את כבודו, כי אם ידע הרבר אשר יהודים באו אל הבית הזה. גם מהם מסוגים על עסקי הבית והכנסותיו, הלא אז ישמא הבית ויורד כמנו כל הדרו, והמשהדים אנה הם באים? ואנה יוליכו את חרפתם? ובכן אין פתחה פה ומצפץ. באחת יברלו ג'ארידי משהד מאחינו אשר בפרס, כי בכל ערי פרס יקנו אחינו פת פלטר מן השוק, ובכל ערי פרס לבר יוד לא ימצא לחם מאפה יהודי גם לו ישקל זהב מחדו. אמנם במשהד לא יקנו הג'ארידים (!) פת פלטר, כי כל אחד יאפה לחם לביתו, ועת יתום הלחם מכליהם וגם מקום לשאול אין, אז יקנו פת מן השוק בלי חסרה, המנהג הזה כנראה נשאר בידם עוד מימי קדם.

השקפה כללית על היהודים בפרס. דרכי חיהם, המלאכה והמסחר, חינוך הילדים, חיים הראשונים.

דרכי חיהם פשוטים. המה עוד יתר מחיי אחיהם אשר בערבסתאן. כסא ממה תשולחן לא ימצא בכל מדינת פרס אף בבתי עשיריהם לבר מטהראן. מרבדים חדשים על הרצפה לא ימצאו רק מרבדים ישנים, אשר מחירים כאפס הוא בפרס, כי גם מחיר החדשים לא רב הנה שמה. באמצע הבית יעמד כסא אחד כאמה מעוקבת במדה בקיץ יצלה לשולחן, ובחורף יחפרו בארץ מתחתיו, ואחרי אשר יעמיקו לחפור מעט יעמידו שמה את האח מבעורת, ועל הכסא יפרושו מכסה עב ארוך ורחב וסרה העודף מעל הכסא יגיע לארץ ונכפל על הרצפה כאמה סביב, וסביב לכסא ישבו ארבעה אנשים ובסרח העודף יכסו את רגליהם וחס להם, ומחצים ומעלה ילבשו בגדים חמים. בבתי העשירים יעמדו כסאות כאלה רחבים למישב שמונה אנשים סביבם. כל הדר בתי העשירים המה פטורי הציצים ופרחים אשר יכסו את דלתות הבית, ולפעמים נראה ציורים כאלה גם במיח הבית. מלכד אחינו ההמראנים הלובשים בגדי צמר ילבשו כל אחינו בפרס בגדים קלי העוד, ובראשם כיפת לבר-צמר, רק הסוחרים בהטראן והרופאים ילבשו טובעי עור הכבשים. אל דרך אחינו הבגדרים לסדו גם המה להשיא בנותיהם קמטת לאנשים מגדולים. בסבת הלכות הטובאה אשר לעם הארץ שמה, נפגוש בכל אחת ערי פרס מרחץ מיוחד ליהודים (מלכד משהד) לא כאשר בערבסתאן אשר כל בתי המרחץ המה קנין כסף החושבים, רק מרחץ אחד ימצא בעיר אשר כונם מקה מים ושכרו יקחו בעליו מאת היהודים.

המלאכה לא נתפשטה ביניהם. בכל מדינת פרס לא נמצא חים וסנדלר יהודי ואף כי בעל מלאכה אחרת מלכד הצורפים אשר בטהראן.

המסדר נפרץ בין אחינו בהמראן אבל בשאר ערי פרס ימצאו רק יחידים מותרים קמנים. אמנם הגאונים במשנה סותרים נכבדים המה אל יוד ומהראן, בוכארא ורוסיה, העשיר אשר ביניהם יערך הונו לסך שמנים אלף תומאן.

חינוך הילדים בפרס הנהו בשפל המצב. כי ישבו לפני המולא כעשרים ילדים, ואחר אשר ילמדו צורת האותיות, או יתחיל להלעיטם תיבות שלמות, לא תנועה תנועה לבד כנהוג בין כל אחינו; ביום הראשון לשבוע יתחיל ללמד פרשת השבוע, ולעיטם את השנים או את השלשה פסוקים הראשונים, והיה כזה יום מחר ומחרתו, וכן יתום סדר השבוע. אם שכל חזק הילד אז ידע ביום השני קרוא את שלשת הפסוקים האלה, ואם לא? . . . ואם לא אז יתחיל בשבוע הבא את הסדר החדש. נקל להבין התצאות למוד כזה, ובכן מעטים המה אלה אשר בשנה העשירית יוכלו קרוא בספר כמשפט למען יתחילו ללמוד את ביאור המלות אשר הלעיטום, ובכן אחרי עמל ויגיעה רבה יצא להם דור היוודע להתפלל, ובתוכו אחד מעיר ושנים ממשפחה אשר ידע להרגם את התורה פרסית. ביוד אמנם ישנם גם לומדי הלמוד, אך אנכי לא ראיתם, ולא אוכל לתות דעי עליהם.

הימים הראשונים. זקני המראן יספרו כי מולא יעקב יודי היה הראשון אשר הרביץ הודה ביניהם, לפני חמשים שנה בערך, ולפניו—יאמרו—כי לא היה כמותו. במהראן היו מקודם בעלי כשרון בין אחינו יותר מאשר נמצא בהם כיום, ומהם אשר המירו דתם לפני ארבעים שנה וכתבו כתבי שמנה על היהודים בשפת עם הארץ בשם ר' עלי יוד: תשובות על היהודים, ויעתיקו מאמרים מן התלמוד אשר מצאו נכונים לענינם, ודבריהם הועילו לא מעט להוות היהודים בארץ מאפליה זאת, כי התושבים מצאו און להם לאמר: אחיהם העידו בכס. במשנה היו במאה התולפת ליצירה בעלי כשרון נפלא ובעלי שכל וך בערך. מקומם, אשר ידעו מן המחקר והפלוסופיא, וכת היה בהם לנצח את התושבים בוכחים. גם פייטנים היו ביניהם, הנכבד בהם היה מולא סימן טוב, אשר עוד היום יזמרו את פיוטיו במשנה ובוכארא. אמנם לא נמצא בהם את רוח השיר האמתי אך כוונתו רצויה. גם רבים היו ביניהם הבקאים בספרות הפרסית. והמשהדים אשר נמלטו אל בוכארא נחלו כבוד מאת אחיהם עבור חכמתם, ועוד היום נמצא בבוכארא ילדי המשהדים אשר יקראו להם איראנים על שם מקומם, ורובם ידעו קרוא וכתוב פרסית. דבר אשר לא נמצא אצל כל אחינו הבוכארים. ואם נבוא לחקר הזמן הקודם לזה אז נמצא במשנה היא כורוכאן את מר יוסי ומר יוסף אשר לוקחו אחר כבוד לישיבת טוריא בעת ריב רוד בן זכאי עם רבינו סעדיה גאון למלא את מקומותיהם (ראה תולדות רס"ג מאת ד"ר הרכבי, בהבנסת" כמדומה השלישי). בזמן מאוד כמנו נמצא אל תבריו הפרסי בתבריו אשר עשה ביאורים לספר מורה נבוכים (ראה אחר הספרים לבי מערכת ביאורי המורה). על הזמן המאוד עוד יותר ממנו יספרו אחינו הפרסים כי מהר"ם אלשיך—בזמן מהר"י קארו—היה במדינת פרס בתור שליח בוללות הספרים אשר בצפת, ושם שם לחוק על היהודים עד היום כי כל זכר מן עשרים ומעלה יתן חצי קראן בשנה לקופת ארה"ק בשם מחצית השקל, ואחרי שנים רבות רבו הספרדים הירושלמים הסברונים והחברונים את הצפתים לאמר: גם לנו חלק בכסף מחצית השקל הפרסי, ויתפשו ביניהם כי יחלק חכפך באופן הזה: לפבריא 5% יען כי להם גם קופת רמבעה"ג; לחברון 10%; לירושלים 15%, וסך 70% לצפת יען כי יסוד הקופות היה ע"י שליח צפת, וסחוב פרסום הדבר בין הספרדים תושבי ארה"ק והפרסים נראה כי אמת הדבר, (גם הרא"ל פוטמקין בספרו תוח"י מזכיר בפ"ט ס' ג' כי בראש ספר אלשיך עה"ת 6 ווינציא נדפסה התקנה שחייב כל בר ישראל לשלוח לפדות מחצית

השקל בכל שנה; ואם אין ראייה לדבר זכר לדבר). אך את מצב אחינו בפרס או לא ידענו מזה. על שנות המאה החולפת ליצירה (?) יעיד הגאון חיד"א (שה"ג ח"ב ערך תלמוד) כי שמע מפי סגיד אמת — בלי ספק המה שלוחי הספרדים אשר הלכו לפרס בימי ערך שנה תק"ם — כי אחינו בפרס לא ידעו להתפלל לא בכתב ולא בע"פ, ודובם אינם יודעים כ"א פסוק שמע ישראל ואשרי יושבי ביתך, ומתוך דבריו נראה כי עכ"פ נמצאו ביניהם היודעים להתפלל לפני התיבה (עיי"ש). וא"כ נוכל לכוון כמעט ערוהו עם עדות התושבים על אבותיהם. אך על העיר משהד לא נוכל לקבל עדות אשר כזאת, כי זה קרוב לחששים שנה מעת באו בבגרות דת השלמת, ודברי קרמוניותיהם אשר יספור זקניהם יסבו על זמן הגאון חיד"א, ועוד היום נכיר שמה עקבות אנשים בעלי כשרון היודעים לפתוח פיהם בחכמה, ויוכל היות כי שלוחי הספרדים לא באו שמה בימי הגאון הזה, כאשר לא לבו שמה גם היום. אמנם בעת החיה לא נפגוש בערי פרס יהודי שאינו יודע להתפלל מתוך הסידור, רק במשהד, וביניהם גם היודעים קראו וכתוב פרסית. טובן הדבר כי המרת הדת היתה בעוכריהם זה כמה שנים. גם בכוכארא נמצא מבלי כל סבה אנשים הרבה אשר יעמדו בדממה בבית התפלה ואוניהם קשובות אל כל מוצא פי החזן כי המה אינם יודעים מאומה, גם ילדים בני עשר שנה ויותר נפגוש בכוכארא אשר לא ידעו צורת כל אות למען לא יחסר בכוכארא צבור שאינו יודע להתפלל גם לימים יבוא. גם בערי נורדיסתאן אשר יקראו בני הספרדים פרס קטן — כי לערי פרס יקראו פרס גדול — נמצאים אנשים הרחוקים מכל דעת ואולי ימצאו ביניהם גם אנשים שאינם יודעים סדר התפלה. היוצא לנו מכל הדברים האלה כי עוד לא נתברר בזה מצב אחינו בפרס בשנות הבינים, ועוד מקום רחב ידים להקריא קרמוניות להתגדר בו.

אפגאניסטאן

בעיר הרת (העראט) הרחוקה שנים עשר יום ממשהד ישנם כשלוש מאות בתי יהודים, רובם כפלימי משהד ומהם אשר באו משאר ערי פרס. עת באו שמה המשתחררים בשנה ת"ר מצאו שמה כעשרים בע"כ, מנכבדיהם כעת ה' אגא יאודה כהן, ה' מולא יחפ גול, מורה ושותף שמה ה' מולא מהתיאו. גם הוא לא ידגה מקופת הקהל כי ישא רתן מעט להחיות נפשות ביתו ונכבד האיש הזה בעיני כל אחיו, ובשם חסיד יכנהו. גם בנורייאן מעט יהודים רחוקים. מיימנה — בה כעשרים יהודים מתושבי הרת אשר יספרו שכה, כי זה דרך ההתנים להתגדר כל ימיהם בכפרים יחידים, ופעם בשנה או אחת לשלוש שנים יבואו לביתם בחרת. בכל עשר שנים יצאה העיר הזאת האחרונה מדרשות אחת לרשות אחרת בסיבות מלחמת מלך פרס עליה לפנים, ואחריו מלחמת האננים איש ברעהו, ובכל פעם היו היהודים לשלל, על כן אין ביניהם בעלי הון ועושר. העיר העתיקה ב' לך בה יהודים משנים קרמוניות, כארבעים בתי יהודים שמה כעת, ולהם ביהכ"נ גדול ותחיק, נכבדיהם מולא שמואל הראתי שוחם, מולא שם טוב, ומולא שמתה. בנראה יצא סן העיר הזאת חיי הכלבי וא"כ הן שמה יהודים עוד לפני אלף שנה (ראח האלה בכוכארא). גם בחשטוראן כעשרה יהודים, מה' ברוך כהן להם לראש. מלבד המקומות האלה לא ימצאו יהודים מאחינו בכל ארץ אפגאניסטאן. האפגאנים המה סחמרים סינים לא שיע, ולכך מזה יתיחסו מלכיהם על שמם בניסן. ועוד הגדות רבות בין העם, כי ישנם באפגאניא התיבונה יושבי אהלים הסאמינים כי אם יבשלו בשר בחלב יסחוו כל תצאן, כי ישנם אשר יניחו פאת ראשיהם — את זה

ראיתי גם בפרס—כי ישנם אשר ילבוש מין מלבוש הדומה לציצית, ככל אלה יוכיחו כי מזרע היהודים המה. אך את אשר ראיתי בעיני אנכי כי האֶלְנָאני ישנא את הפרסי ואחב את היהודי, יתום וירחם עליו ויחשבהו לאתו; היהודי אשר המיר דתו לא יכופר לו כל עין אשר הטא, הוא לא יתקצף גם בראותו את היהודי שותה יין, היהודי לא יפסאט, גם ילבוש ככל אשר תאווה נפשו. היהודים יצנפו בראשיהם כהאֶלְנָאני באין סחה (ראה בולארא). עד ראשי שנת תרמ"ז היו היהודים שמה פטורים מכל סם לבד מכס הגבול, כי כל מלכי אֶלְנָאניא משטס הסד. אך מיום מלוך אמיר עבראל רחמן 5אן החל להצר צעדיהם מעט מעט. בשנת תרמ"ז הטיל עליהם סם ערך 4 ר"כ לנפש בכל שנה. בתורש כסלו תרמ"ז הגלו היהודים יושבי כבול עיר מלכותו הגלת שלומס. לפנים היו שמה כשלשים בע"ב סאחינו, ומסבות שונות נשאר שמה ששה בתים מילידי קוויין ויוד, גם אחד מילידי חאנקין הסמוכה לבגדד ושמו ברוך שבתי גלוי עליהם. וזה הדבר אשר העלה עליהם את חכת האמיר עבר אל רחמן 5אן: היהודים האלה היו מוכרים יין שרף לשר צבא האמיר לצורך אבקת השרפה במקח 2 1/2 קראן (ערך 85 קאפ') כל בקבוק, אבנם בשנת תרמ"ז הוכן הי"ש על התצאות האמיר, ועלה לו החצי ממקח היהודים, לכן נתן צו לגרשם להתאשכורנאן, ואחר אשר ככרו את כל רכושם וצורד הכסף לקחד בידם וירכבו על הגמלים, או פקר לקחת מהם כסף ענושים את כל אשר בידם, וימצאו רכושם סך שבעת אלפים רופיא אֶלְנָאני (כ"א ערך 72 קאפ'), ואז שלחם לנפשם. — להתאשכורנאן, ולצאת מבבלו לא יניחם. גם את בני דתו לא יחמול הרחמן הזה, כי בתורש אדר שנה ה"ל סגר את גבולי מדינתו לכל יובילו סוחרי כבול את סחורת ידם לבולארא עדי ישלטו סך לאק אחד (מאת אלף) הגנה (שלישית הרופיע), יען כי בהביאם את כנעתם מהודו שלטו מס הקצוב וכן בהוציאם אותה לבולארא, אכן בהביאם כסף סחירה מבולארא לא נתנו דבר כי גם מכסף וזהב מוזמן יוקח מס בבולארא ואֶלְנָאני, ויבוקש הדבר וימצא כי השכילו הסוחרים האלה לשלוח כספם מבולארא ע"י שטורות דרך מאסקווא ולונדון לערי הודו הסוחרות, ואחרי הדע האמיר מערכתם זאת לסמן הבריה את המס שות עליהם כסף ענושים.

תורכמניא.

בצאת איש ממשלה ופניו קרחה ללכת אל התורכמנים יפגוש ביום השמיני למסעו את העיר סרכס. גם שמה ימצאו כעשרה רוכלים מאנכי משהד. העיר הזאת נבנתה בימי נאור שאה מלך פרס, ואחר נצתה מאין יושב. אך כאשר נבבשה הארץ לפני הרוסים בשנת תרמ"ד אז נהרו אליה התורכמנים ויכתנו שמה מושב למו. עתה לא ירעו ולא ירחיקו עוד כדרכם מימים ימימה. לפנים בלכת מסע הסתקדשים מטהראן משהדה, ולבט בשעה עד שהרוד, אך כצאתם את העיר הזאת או לזו אותם אלפים אנשי צבא גם כלי הותח עברו לפניהם. כל זה היה למשמר על אנשי הפסע כל עוד אשר לא פגשו את האחאליס מנני התורכמנים היושבים כעת באסחאבאד, אכן כבוא עליהם כעשרה במספר מן האחאליס גוי עז פנים, אז נמלטו אנשי הצבא על נפשם, והגוהרים נפלו ביד עד אשר לשלל לשלל ואשר לשבי לשבי להיות עבד עולם להאחאליס האלה. בי שתי משפחות להתורכמנים מאמיני מחמד סכת הפיני ושתיהן עריצי גוי אשר שנים מהם יניחו רצבה. אמנם המצויינים כנבחרתם אשר לזר שמם הסמר שערות בן השיע שנא נפסם ומה בני משפחה אחאל היושבים על צפון גבול פרס פגיבות אסחאבאד, וחזריהם בני משפחת תינה היושבים למורה פרס סביבות סרו. שודדי עולם אלה עשו נקמת

נודאות מעולם בבני פרס והחשב להם לצדקה. פתגם נודע בין התורכמנים בנוסח הזה, האיש אשר עלה בידו לכבוש את בן שיע לעבד עדי הזקן, ואז הוליכו אל השוק ויחליפו בחמור, ואת החמור הזה העביר עד מותו, ואז עשה מעורו מנעלים לרגליו ואחד אשר נקדעו נתן את בלאותיהם החת ציר הדלה למען תסוב עליהם עד כלותם, האיש הצולה הזה עשה מצוה בתיקונה, ולא ימצא עוד כל כשמן בלכתו בדרך גן העדן. הפרתגם התרוץ הזה דיו להודיענו את עומק משמעתם זה לזה. המלך נאצר אל דין שאה נסה את כחו להלחם במשפחת התיכה אשר בקרו החלשים מן האחאלים, ויתפוש את מבצר מרו כעשרים שנה לפנים, ואז סבדו התיכים ויקחו מירו חמש עשרה כלי הותח אשר עודם היום במבצר מרו לזכר גבורתם ואת כל חילו הכו נפש. אמנם בבוא הרוסים ויראו את גבורתם על משפחת האחאלים וייסרו את העיר אסחאבאד (גם שמה נאחזו כמאה יהודים אחרי הוסדה ואך עברו שנתים ויגורשו משם בפקודת הממשלה, ולא נשארו שמה רק מתי מספר בעלי זכויות) אז נפל פחד הרוסים על משפחת התיכה, וימסרו את מקומם בשלום ליד הרוסים, ע"י השר עלי חאנוף איש הבינים. האיש הזה הפקד שמה למושל מקומי וייסד את העיר מרו אשר במזרח סרכס רחוק ממנה שבעה ימים, וסביבות מרו משפחת התיכה בשטח עשרה פרסאות בערך. בני או חדל פחד התורכמנים, אנשי צבא לא ילוו עוד את נוסעי משהד, גם הכרואנים הנושאים סחורת משהד לבוכארא דרך מרו ילכו לבטח דרכם, התורכמנים נעשו בזמן קצר עבדים נאמנים לממשלת רוסיא האדירה ואת פקודתה ישמרו ואיש על מקומו יבוא בשלום (1).

מרו (מערות)

בעת הוסד העיר הזאת נמצאו שמה כעשרים יהודים הרתים אשר סחרו את התורכמנים, ואחרי שיצאה הפקודה עליהם כי יעזבו את העיר אם לא יקחו חלק בבנינה אז התאמצו ויקנו להם חברת ארץ ויבנו שמה בתים וחנויות. גם משהדים מן האנוסים נפל עליהם עד נקבצו שמה כששים מאחינו אשר בני ביהם יושבים במשהד וזרת (רק לאחינו האשכנזים הרוסים אין כל רשות לשבת שם ומהם ראיתי רק אחדים העובדים)

(1) ע"ד התורכמנים האלה לא נמצא כל זכר בספרותנו לפנינו בהשקפה ראשונה. אכן כהר לי עזיר ואחיה דעי גם אני ואחר הוציא משפט. 'בס' שלחית ישראל (כמדומה פרק כ"ז) יוספר כי מלך פרס הלך להלחם את אחיזו כפר אל חורך. עם טובדי רוח וחילי בשר חי, ואיש אחד הלך לפניו לנחותו סדך אליהם וילך ויחמה במדבר עד הגיעו אל פיר מצר אשר בה ממשלת יהודים, ויגידו לו היהודים כי גרית שלום ביניהם ובין העם כפר אל חורך ע"כ יתמר לששו, ויענם קשה כי אם יתעברו על ריב לא לם אז נקם ינקם מאלו היהודים אשר בלך ממשלתו. עיין שם בלורד. כל קורא אשר לומד להשמיע לחייו את אשר יקרא בספר יפלא לראות דברי חמאון כאלה, וימחר להוציא משפט כי דברי הספר הזה מהגל המה יחד. גם אנכי לא הבנתי ימים רבים מי הם 'קפר אל תורך' ואיזו ממלכת יהודים אלו פרס? אמנם בזהו דרך מסעי עלהה בדעתי בהערה קרובה אל האמת לקרן דברי הספר אל התולדות אחרי נסיר מהם הגחמאות אשר בס. שם הספס הזה הוא 'קפר אל תורך' ואמר: הספרים התורכיים, המה התורכמנים, כי עוד היום יקראו התורכמנים והאפגאנים בני דת הסירי להשיע, 'טפרים', ובני השיע יקראו להתורכמנים ולהסירים אשר בתורכמניה וחולסה, 'טפרים'. ולכן יקראו להם, 'הטפרים התורכיים' להבדילם מן הטפרים הסגרים וחולס. עוד היום ישנו מצר אחד על שם סדך העולם ממשלה לחרת בין הכפר הסגרי כאחרי ובין הכפר האפגאני טוהסאן על גבול שתי

בצבא), ויקנו לכו מקום למקדש מעט. יום הכפורים שנת תרס"ו היה היום הראשון אשר התפללו יהודים בביהמ"ד על אדמת התורכמנים, ואחר באו גם מאחינו הבולגארים ועיר עם מרד. מנכבדיהם מלא משה כהן, ומלא אמין (בנימין) כורתיאני נבאים. שוחט שמה מלא יעקב. הגבאי האחרון משהדי הוא. גם ביולתאן הסמכה למרו ימצאו כעשרים יהודים רוכלים, וכן בפנג'דה.

מדינת בוכארא.

בלכת הנוסע ממרו אל בולגארא הרחוקה ממנה מהלך חמשה עשר יום מרם יעבור את הגדה עמו דירא יפגוש את ג'האר ג'וי. כשלישים רוכלים בולגארים מאחינו שמה. ומשם והלאה ארץ נושבת, כי מדבר החול לא ישתרע רק ממרו עד ג'האר ג'וי, ומשם והלאה כפרים קטנים על כל מדרך כף רגל בואבה בולגארא.

עיר בוכארא.

כארבע מאות שנה עברו מאת הוסד העיר הגדולה הזאת לפי דברת התושבים, הושבה המה מחמרים מכת המיני, אכן רבים המה המנהגים ביניהם אשר למדום מבני השעיר, כאשר יראה הקודא במרתת הדברים. עת נבנתה העיר הזאת באו שמה כמה משפחות מאחינו מעיר בלך המסובלת אז ביהודים, וגם מעט מסיביוואר ויאחוז בה. התושבים לא יאהבו את היהודי כהאפנאנים. כנע היהודי מאכליו ומשקרו לא יטמאו בעיני הבולגארים, אך לשמת זה יגבילו את היהודי במלבושיו. אין כל זכות ליהודי לצנוף מצנפת בראשו כאשר יצנוף התושב, רק ילבשו כובע אשר מחציו ולמטה הוא מעור הכבשים ומחציו ומעלה בד שחור, לכובע הזה יקרא תילפאק, ומלבד התילפאק לא יניח היהודי בראשו מין כובע אחר. היהודי בלבשו מלבושו העליון על בגדיו, יהי הלבוש העליון כאיזה צבע אשר יהי, יהי משי או צמר נפו, עליו לחגור מלמעלה בחבל צמר עב, אך כעת יש אשר יחגרו בפתיל משי תחת החבל הדרוש. אמנם לצאת ברחוב העיר בבגד פתוח כמנהג המדינה לא יוכל היהודי. תחת אשר יקרא האפנאני את היהודי בשם מוסאוי: מאמין דת משה, דרך כבוד, יקראוהו הבולגארי בשם ג'הוד. המסיר דתו יחלצו לו פשעיו כהשע. היו שנים בבוכארא אשר נצטוו כל יהודי לשום על פתח חצרו את מבגד שחור בלה. — גם את ראש שנתם יחשבו הבולגארים מיום תקופת האביב כהשע, לא מחדש מחרם כהמיני. אמנם את החותם אשר יניח השעיר בתפלתו לפניו, את האבן הזאת לא יקנה הבולגארי ואלה לא ישתחוהו. האמיד אחד זאן היושב כעת לכסא בולגארא אוהב הוא את היהודים, ובעת חלקו חליפות שמלות ביום שמחתו לכל

הממלטה, והמבצר יקרא בשם ג'הוד קלעא: מבצר הכופרים, על שם התורכמנים אשר ישבו בו לפנים, ומה יעלה בידו פי מלך פרס — שנה התורכמנים מעולם — הלך להלחם אה עם חרמו זה, הכופרים התורכמים אשר אלי היו אז עובדי דת, ובנאלו ממשדד חפה בשימון דרך מדבר החול אשר מצדו מצו, עד טול אל עיר מבצר אשר ליהודים היא הכה — לפי האגדות כדעת אשר יחט עזוחם כי סאפגאנים יהודים סמה לפנים — ויעידו בו לאחר גריה צייט וזין התורכמנים, כי בלמח גם כיום גריה שלם לתורכמנים עם האפגאנים ולשניהם עם היהודים. גם עוד היום יאכלו התורכמנים בשר כמטעל כמאלל בן דרוסאוי.

באֶנְאָנִיָּה החיצוֹנָה (כי באֶנְאָנִיָּה הַנִּימִית יִדְבְּרוּ לִשְׁוֹן אֶנְאָן) רק פְּרִסִית מְשׁוּבֶשֶׁת מֵעַם, וְכֵן גַּם לִשְׁוֹן הַיְּהוּדִים שָׁמָּה, בְּפִיהֶם תִּקְרָא הַשְּׁפָה הַזֹּאת תֹּאגִ'יקִי (בַּהֲצִפִּירָה הַרְמִ'וֹ נֹמֵר 74 בֹּא מֵאִמֵּר עַל בּוֹכָאֵרָא מֵאֵת בִּי. אֲשֶׁר 'בְּכַלְלֹ לֹא מֵצֵא חֵן בְּעֵינֵי, אֵךְ עוֹד יֹאמֵר שָׁמָּה, כִּי יִתְרַנְּמוּ אֶת הַהֲגֵדָה בִּשְׁפַת תּוֹרִיקִית עֲרִבִית' שָׁפָה כּוֹאֵת אֵינְנָה שָׁמָּה; גַּם יֹאמֵר, כִּי לֹא יִרְאוּ בַּחוּץ בְּבִגְדֵי לֶבֶן' גַּם זֶה אֵינוֹ אִמֵּת וְיֵשׁ לּוֹבֵשֵׁי לְבָנִים בַּחוּצוֹת). כֵּן יִמְצָאוּ יְהוּדִים בּוֹכָאֵרִים בְּעִיר כְּרִמְיָנָה כְּשֵׁשִׁים בָּתִּים, גַּם בְּכַתְהֲנִי' בְּעֶרְךְ הַזֶּה, בְּכַתֵּה קוֹרְגָאן כֹּאֲרַבְעִים בָּתִּים, גַּם בְּפִנְגִּ'שְׁנֵבָה כְּשִׁלְשִׁים. הַעִיר הַזֹּאת נִקְרָאת עַל שֵׁם יוֹם הַשּׁוֹק אֲשֶׁר בָּהּ בַּחֲמִישִׁי בַּשָּׁבָה, כִּי בְּפִרְסִית פִּנְגִּ'שְׁנֵבָה חֲמִישִׁי בַּשָּׁבָת, כִּי יֵשְׁנִים עוֹד עֵיזוֹת הַנִּקְרָאוֹת עִ'שׁ יוֹם הַשּׁוֹק אֲשֶׁר בָּם, נִ'הָאֵר שְׁנֵבָה (מִשְׁאֲרִשְׁמֵב) רִבְעִי בַּשָּׁבָת, כִּי שְׁנֵבָה שְׁלִישִׁי בַּשָּׁבָת, וְכֵן פִּנְגִּ'דָּה (פִּעֲנִדְרֹדֶע) חֲמִשָּׁה כְּפָרִים, נִ'הָאֵר נִ'זִי (מִשְׁאֲרִדְרֹז) אֲרַבַּע בִּירוֹת. בְּעִיר שָׁהָר סָבִי יִמְצָאוּ כְּמֵאָה בַּעֲבֵב מֵאֲחִינוּ, מוֹלָא יַעֲקֹב כּוֹלוֹנֵתָאֵר נָשִׂיא לָהֶם. גַּם בְּקִרְפִי יִקְרְשִׁי יִמְצָאוּ מֵעַם מֵאֲחִינוּ.

חִיּוֹא

בַּחִיּוֹא וְאַרְץ מִמְשַׁלַּת יִדָּה לֹא יִמְצָא גַּם יְהוּדִי אֶחָד, לְכָר מִשְׁנֵי מוֹטְרִים בּוֹכָאֵרִים אֲשֶׁר מֵצֵא מְקַלֵּם לְמוֹ בַּחִיּוֹא. לְעִיר הַזֹּאת יִקְרָא דֵּר אַל אֶסְלָאָם: אֲרָץ הַמוֹשְׁלָמִים, וְכֵן כְּתוּב עַל מִטְבַּעוֹת הָאֲרָץ הַזֵּאת בְּאֻתִּיּוֹת פְּרִסִּיּוֹת, דֵּר דֵּר אֶלֶאֱסֵלָאָם חוּא': תוֹךְ עִיר הַמוֹשְׁלָמִים חִיּוֹא. שְׁפַת הָאֲרָץ קְרוּבָה לִשְׁפַת הַתּוֹרְכִמִים, וְשִׁתְּהִין תּוֹרְכִית מְשׁוּבֶשֶׁת. לֹא הִיִּיתִי כּוֹתֵב זֹאת אִם לֹא שְׂרֵאִיתִי בְּאֶחָד מִחֻלְקֵי הַמִּצְפָּה' חוֹקִים עֲבֹד יְהוּדִי חִיּוֹא (?) וּבּוֹכָאֵרָא, גַּם הַמֵּאִמֵּר, אֶל חִידוֹר' בַּהֲצִפִּירָה קִיץ הַרְמִ'וֹ בְּעַקְבוֹת הַאִיּוֹד' אֲשֶׁר יִסְפֵּר נִפְלְאוֹת וּכְתוּב יִזְכִּיר אֶת יְהוּדִי חִיּוֹא (?) וְלְכָר מֵזֹאת לֹא יִמְצָא הַשֵּׁם חִידוֹר רַק בְּעִיר עֲרִבִסְתָּאן בְּשִׁינוֹ מֵעַם, תֹּאגִ'רֵד' לֹא, אֶל חִידוֹר' (כְּנֹדֶע אֲשֶׁר תִּיבֵת אֶל בְּעֲרִבִית הִיא בְּמִקּוֹם הָאֵל הַיִּדְעִיָּה בְּעֲבִרִית, וְזֶה לֹא הַיִּדְעִיָּה בְּשֵׁם עֵצִים), אֵךְ בְּפִרְסִי וּבּוֹכָאֵרָא לֹא יִמְצָא הַשֵּׁם הַזֶּה. גַּם בְּחִיסָאֵר אֵין יְהוּדִים, גַּם אֶת שֵׁם הַשְּׁפָה הַדּוּאֶנְאָמִית לֹא שִׁמְעָתִי שֵׁם. אֵךְ אוֹלִי נִתְחַלַּף לְבַעַל הַמֵּאִמֵּר, תֹּאגִ'יכִי (מִטֹּאדִּזְשִׁיקִי) בְּרוּאֶנְאָמִי, וְהִנֵּה זֶה בֹּא הַצִּבִי' בְּגִלְיוֹן כִּז' תְּרַמִּ'וֹ בְּהַרְסָפָה, גַּם הוּא לֹא נִמְלֵם כִּז' בִּי יִדֵּר הַמִּדְמֹחוֹ, וְיִסְפֵּר עַל חִבְרַת שְׁעָרֵי צִיּוֹן הַנִּמְצָאֵת בַּחִיּוֹא לְהַחֲזִיק בַּחוּדִים לּוֹמְרֵי תִלְמוּד (I) בְּבִיהֶם'ד לִיהוּדִי חִיּוֹא! גַּם זֶה לְמוֹצֵה; וְסִי יוֹדֵעַ אוֹלִי כַּעַת כְּתָבִי הַמְּרוֹם הָאֵלֶּה קֶשֶׁר אִיזֵה מִכֵּ' סִסְפֹּד עַל רֹאשׁ הַיִּשִּׁיבָה הַהִלְמִדִּית בַּחִיּוֹא! עַל הַצִּבִי הַיּוֹשֵׁב בִּירוּשָׁלַיִם וּבְכָל יוֹם יְהוּדִים בּוֹכָאֵרִים לְגַד עֵינָיו הַמְקַבְּלִים מִסְתָּבִים מִשֵּׁם וּבְרִצּוֹהוּ לִשְׁאֹל אֶת פִּיהֶם וְיִכַּל לְהוֹדִיעַ בְּקֹל דְּבָרִים בְּרוּרִים מִשֵּׁם, עָלָיו אֶתְפָּלָא כִּי הָאִמֵּן לִשְׁמוֹעוֹת שׁוֹא וְתַפֵּל, וְלֹא שָׁאֵל אֶת פִּי הַבּוֹכָאֵרִים הַבְּקִיאִים בְּאַרְצָם וּבְאַרְץ חִיּוֹא. כֵּן הַסִּפּוֹד הַסִּמְךְ לוֹ כִּי פִלְטִי אֲחִינוּ מֵאַרְץ הַצִּפֵּן מֵצָאוּ מִנָּח בְּמִתְרָאן בִּידֵת פִּרְס, לְדַעֲתִי אֵין בּוֹ מִשֵּׁשׁ, אֵךְ יִכְבֵּר הַעִיר הוּא בְּעֵצְמוֹ עַל חוֹלֶשֶׁת יִסְדּוֹ.

סִמְרִקְנֵד.

בְּעִיר הָעִתִּיקָה סִמְרִקְנֵד אֲשֶׁר קָבַר הַגִּבּוֹר הַמִּרְלָאן בְּתוֹכָהּ וּבְשֵׁם אִמֵּר תִּימֹר יִקְרָא בְּפִי תַחְשׁוּבִים, שָׁמָּה הִתְיַשְּׁבוּ אֲחִינוּ לִפְנֵי אֲרַבַּע מֵאוֹת וְחֲמִשִּׁים שָׁנָה. מִמְשַׁלַּת רוֹסִיא בְּחֻקָּהּ קִדְמוֹנִיּוֹת הַעִיר הַזֹּאת נֹכַחַת לְדַעַת כִּי בְּרֵאשׁוֹנָה בָּא שָׁמָּה יְהוּדִים מִסִּבְיוֹוָאֵר הַמִּלְאָה אוֹ יְהוּדִים וְיֵשְׁבוּ בְּסִמְרִקְנֵד. כַּעַת יִמְצָאוּ שָׁמָּה כְּשֵׁבַע מֵאוֹת בָּתִּים מֵאֲחִינוּ הַסְּפָרִדִּים (כֵּן יִכְנּוּ

את עצמם אם כי באמת לא ראו אבותיהם את מדינת ספרד, אך כן יכנו את עצמם כל אלה אשר מבטאם וקריאתם המה בסדר הספרדים), לבר כן האשכנזים מתי מספר אשר התישנו בסמקנד החדשה—הרחק כווארסט כן הישנה—עת נכבשה הארץ לפני הדסים בשנת תרכ"ח. אחינו הספרדים נהנו ידם או להרוסים, גם עת קשרו יושבי הארץ על הכובשים החדשים גם אז עמדו היהודים בפרץ, ובראשם מלא משה מלונתאר אשר זכה לאותות כבוד רבים עבור אומן רוחו. כל הימים אשר חי האיש הזה היה חומה על אחי, כי נשיא היה עליהם ונשוא פנים בעיני הממשלה, אך אחרי לכתו בדרך כל הארץ נשכחו היהודים עמו, ופעלם לא יזכר עוד. כעת נשיא שמה בנו ה' מלא רפאל מלונתארוף. חכם העיר מקים מטה"ם ה' מלא אברהם אהרנוף, נקי כפים האיש הזה עד להפליא, ולכן נאמן הוא לפני הממשלה, גם מעשיו מרובין מחמתו. יהדי סמקנד ובוכארא נפוצו מבקומותיהם בשנים האחרונות האלה בכל תורכיסתאן המזרחית, ותקפתם עד אורינבורג ומאסקווא. עת נכבשה קוקנד לפני הדסים נמצאו שמה כעשרים מאחינו אשר חייהם היו תלואים להם מנגד מחבת המציק, ואחר אשר התה הרוחה באו שמה כשכנים בוכארים ויאהזו בה. ומשם באו לעדי מרגילאן, נמנאן ואנרינאן הסמוכה לגבול הינא. בכל אלה מאלה בתי כנסיות לאחינו הבוכארים, יש אשר בנו בתים לבו ויש אשר באורחים הנכו עם, יען מפם וגשיהם המה בבוכארא או סמקנד. בהיותי באנרינאן סוף שנת תרס"ו ראיתי שני יהודים תאשכנזים ואחד טטארי השבים אז מעיר כשנאר אשר התה ממשלת מלך הכינים (חינא). כשלש שנים ישנו שמה חמשה יהודים לעשות סקנה וקנין, אך ראו שמה עמל ותלאה מן התושבים המתפרים, עד אשר נחרג אחד מהם—אשר היה מנהל המסחר ומלא ברוך שמו—בן אחד התושבים עת הלך שמה לנכות את כספו, אחרי אשר ענהו בימורים נוראים אשר תצילנה אוני השומע, ולא גורע מקומו איו, עד אשר קם הקונסול הרוסי יושב כאשנאר ויחלל בתריצות נפלאה עד אשר גלה פני הלום וימצא את הנרצה גם את הרצח, אז שבו הנותרים אל בתיהם, אותם ראיתי לכר מאחד אשר התבולל בין התושבים וישאר שמה, גם בהאליאטא (אאוליעטמט) וימצא רוכלים בוכארים. מל"ג (הודוענט), גם שמה מתי מספר מאחינו, גם יהודים אשכנזים היו שמה כעשרים, אך זה כמה שנים אשר נורשו משם, וכעת ימצא מהם כחמש עשרה בסמקנד וחמש עשרה במרגילאן ושנים בקוקנד.

השקפה כללית על אחינו בבוכארא.

דרכי חייהם. המלאכה והמסחר. דרכי החינוך. חיים ראשונים.

דרכי חייהם נפרדים היו בשפל המצב, אמנם בשנים האחרונות התחילו לחקות את דרכי מאסקי סקום מפורסם ובכן נראה בבתיהם דרכי אירופא רבים, וביחוד יאהבו להביא אל בתיהם כלי כסף סמאסקי כמדרגת 84°.

המלאכה לא נתפשטה ביניהם במדה מרובה, ולכן לא נמצא ביניהם רק חיים ושעו טובעים, גם רבו ביניהם אורני משי. על מפורסם דברתי מקודם.

דרכי החינוך, גם אצלם בשפל המצב כי גם מלמדיהם ילעימו את הילדים היבית שלמה עת ילמדום קראו בספר. בבוכארא ימצאו ילדי מספר הלומדים את התלמוד. בסמקנד לא ילמדו רק עין יעקב, ובשאר ערי בוכארא רבה העוובה כי זה שבתם שמה קטן, ועוד לא הצמידו את הדברים הנחוצים לקהלת ישראל.

הימים הראשונים לא היו טובים מאלה בבולארא במצב הרוחני כאשר נוכח הקצא לדעת מדברי הקורמים. הדבר האחד אשר שאר בידם מימי קדם נאמ קריאת הוורר בנינון לפי מעם הבולארים המסוגל להשתפכות הנפש, וכל המפניב לנגן הדיר זה משובח. קריאת דף אחד מספר הוורר ימשך למעצר חצי שעה אצל הלומדים או המנגנים המקצרים. מצבם המדיני לפנים היה מורה מאוד, כי התושבים העיקרי להם על כל מדרך כף רגלם, לא הניחו אותם לנעול מעלים נבזים, לבל ינבזו מעל התושבים, גם שמרו עליהם לבל תנבה רצפת ביתם ותנזתם לבל ינבזו על הארץ מן התושבים, ועוד רבות כאלה דברי עמל ודעות רוח אשר תקין בהם נפש השומע. בשבועים שנה לפנים או קודם לזה היה מלא אחד ליהודים אשר קנא לעמו, ושמו מולא שצ'ן, וילך ויסר דתו ברת התושבים, ובירחי מספר הצליח להיות אחד מראי פני ג'אמ'יר, כי עלה בתוכמו על כל יועציו, ויעש בתבונתו לטובת היהודים ככל אשר השיגה ידו, ויסר חקי עמל רבים, כי נכבד היה לפני המלך ויהי ברת התושבים ארבעים שנה. ולעת זקנתו בא לפני המלך ויפתח במשל פיו ויצליח בעדמתו זאת להשיג רישון סאת המלך לשב לדתו הראשון, ויקבלוהו היהודים בכבוד, ובצום העשור עמד לדרוש לפני בני עמו, ויציע את נושא הדרוש בפרסית לאמר, ג'יה תוד דין אל פמאלמן, בעד או ג'יהל סאל פ'שימון: מה היא זאת הדת המושלמית? אחר ארבעים שנה חדשה עולמית! ועוד היום הפתגם הזה על שפתי אחינו שמה, כי בפרסית נחמדה המליצה הזאת בגונה, ואולי לא הערב לרוך הקוראים—או לא כי האשם! וכני או החלו התושבים להקל מעליהם מעט מעט. מצבם המדיני כעת ברוסיה הגדו בכבוד. וזקים מיוחדים לטובתם ברוסיה אין, אך ממקום גבוה יפתחו שאלות רבות לטובתם כיוצאים מן הכלל. כמה פעמים קרה במאסקוי אשר השומרים ההו על מכתבי. כמעט כי יסדור לעזוב את העיר יען אשר הוא מרחק להרעם מושב היהודים. ויפנו המה בבקשה אל הגנ' גוב' ויצו את הנוגשים לבל ייחד לנגע בהם, ועוד כאלה רבות, ומסין הזה באה ידיעה בהצפירה 1887 — טמר 277 כי בית הפקדות בתאשכנז לא אשר את שמרי המקנה אשר להבוכארי פתח בן אהרן קאזיק על אחוותיו שמה ויפן בבקשתו אל הסינאט, והשאלה נפתרה לטובתו, ופקדי הממשלה בהמקומות אשר הבוכארים נחלם שמה כמו במאסקוי אורינובוג תיחשני יודעים מהמסדה הזאת. אך חוק ספודש לוח אין, ולכן יכזו השומרים לפעמים בגחלתם. אך לא כן נורל אחינו בתורכיסתאן הרוסית. המה לא יקראו עוד בשם בוכארים כי הלא עברי רוסיה הנמי, ותחת החוקים אשר ליהודי רוסיה נכנסים גם המה.

תאשכנז (מאשקענב).

העיר תאשכנז היא האחת בתורכיסתאן הבנויה להלפיות במעם אירופא. העיר תחלק לשלש מחלקות: העיר הישנה הבנויה במעם בני קדם הראשונים, כחמשים יהודים בוכארים מדלה העם שמה, משם יבואו אל העיר התיכונה מקום מושב רוב היהודים הבוכארים כחמשים בע"ב, ומשם יבואו אל העיר החדשה בעלת רחצות רחבות וטרצפות הבנויות בטוב מעם. גם שמה ימצאו כשלישים בע"ב בוכארים, לבר מאחזני ראשכונים בערך חמשים בע"ב, אשר רק בעיר הזאת ישמנו. בהי כנסיות להבוכארים בכל חלקי העיר ולהאשכנזים ביהכ"נ אחד מפואר בעיר מושבם. דבר מזר יראו עיני האורה בתאשכנז: עוד בהיותי במשהד התלוננו לפני אנשים הבאים מסרכס—אמר בהיהרם בצל רוסיה ההפללו כלליו—כי ביהכ"נ באו אשכנזים העובדים שם בצבא

להתפלל את האנוסים התושבים ולא פנו לצד ההיכל הוא צד מערב אשר שמה יתפללו התושבים, רק הסבו את פניהם לצד מזרח ולא המו אונם לבקשת התושבים אשר התנגדו להם כי יתפללו כמותם. כרכב היה הדבר הזה בעצמות התושבים הסרבים. אנכי בנתי סבת הדבר כי אנשי הצבא הנעדרים סמנול ומורה חשבו להם לצדקה להתפלל כאשר לומדו בנעוריהם—בשבתם על ארמת חסיה האירופית—לצד מזרח, לא ק התושבים כי אם אינם נביאים בני נביאים הם, ולכן יתפללו מל ירושלים כדת, וכן יתפללו הספרדים יושבי דמשק חלב וכו' עד דיארכאכר לדרום, ומסנול והלאה עד בגרד פרס ומרו אֶאֱגאניא בוצארא ותורכיסתאן יתפללו לצד מערב. רק אחינו האשכנזים בבנוהם ביהב' באסחאבאר בנה לצד מזרח וכן בספרקנד ומרגילאן, אך שם לא ניכר ההבדל כי מרחק רב בין ביהב' האשכנזית להספרדית, לא כן בתשכנד בעיר החדשה אשר רק צעדי מספר בין שני בתי הכנסיות, שמה יראה הפלא הזה אשר האשכנזים תבאים מחדש לא סמכו על קבלת התושבים ועשו כתבונתם (?) ויבנו לש ביהב' לצד מזרח בעת אשר הספרדי הבנוי לפניו נבנה כדת לצד מערב; ולא שמי לבם אל המאמר ואל בינתך אל תשעו. ובאמת הדבר הזה נוגע לכמה מקומות ברוסיה וסיביר.

חזות הבל *

השקפה על מקרי ישוב ערי ומשכנות א"י בארבע שנים האחרונות
(הרמ"ה-מ"ז-מ"ח)

העובדות

בזוואת השר הצדיק מינטיפור וז"ל — שנפתחה אחרית שנת תרמ"ה — כתוב לאמר: ששת אלפים לירא בשטרות הבאנק וחכרת הגאז, וחמש מאות וחמשים שטרי אקציע אשר לחכרת הבמחון, יהיו ביד ראשי העדה הספרדית בלאנדאן לקרן קיים, והפירות יושלחו מדי שנה בשנה לת"ח ועניי ישראל אשר באה"ק מכל המקהלות בלי הברל, ארבעים לסאה לירושלים וא עשרים לסאה לחברון צפת ומבר' , בכל שנה בחדש המז יחלקו הכסף — לזכר יהודיה שנפתרה בחדש הזה — . סדר החלוקה ואופניה יעשה עפ"י ראשי עדה הספרדים בלאנדאן, והרב ד"ר לוי אתרי העצם את ראש רבני הספרדים וראש רבני האשכנזים שהיו בימים ההם בכל אחת מערי אה"ק. במשך שלשה חודשים הראשונים לסוהו יחלקו לת"ח ועניי ישראל, בירושלים, חברון, צפת ומבריא, א סאה לירא. ובחדש השני תרמ"ב בא חכסף — סך מאה לירא — שצוה השר לחלק בנ' חודשים הראשונים לסוהו ירושלים וכן ליתר ערי אה"ק ויחולק לעניי כל המקהלות נפש כנפש כהל' בעם הארץ בלי הברל.

ובירח המזז תרמ"ו שלחו אפטרופסי השר ז"ל לת"ר ירושלים להודיע כי פירות הכסף להשנה עלו לסך אלף ושלש מאות ועשרה לירא ששערלינג ומגיע לחלק ירושלים

(*) הסך מהמסוף הכישי (תרמ"ח):
(ח"א)